

10.4

रागज्योति

प्रथम खण्ड

आम्नाय-ग्रन्थालय,

करसन्निधि, करौली

वाराणसी-5

ग्रन्थालय
सी, वाराणसी-5

०

Linesh. Majumdar.

KRIPALU CENTER

For Music & Dance,

A-24, Akshardham Society,

"Jayjayvanti"

Productivity Road,

Near Akota Garden,

VADODARA - 390 020.

रागन्योति

भूड्ड गूजरात संगीत समितिना पाठ्यक्रमानुसार

प्रथम भाग

आम्नाय-ग्रन्थालय,

भरतनिधि, करौंदी

वाराणसी-5

KRIPALU CENTER

For Music & Dance,

A-24. Akshardham Society,

"Jayjayvanti "

Productivity Road,

Near Akota Garden,

VADODARA - 390 020.

स्वरकार अने शब्दकार

पूज्यपाद योगाचार्य सर्वप्रिय

स्वामी श्री कृपालानन्दजी महाराज

KRIPALU CENTER

For Music & Dance, विद्यालय

A-24. Akshardham Society,

"Jayjayvanti "

Productivity Road,

Near Akota Garden.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

પ્રકાશક

શ્રી પટેલ ગોવર્ધનભાઈ સોમાભાઈ કંટ્રાક્ટર
લાયબ્રેરી પાસે, કરમસદ
વાયા આણંદ, ખેડા જિલ્લો

કામિનાય-મધ્યાહન,

જરત્નિય, કરીદાં

જારાજતી-5

દ્વિતીય સંશોધિત સંસ્કરણ

૨૦૦૦ પ્રત

સર્વાધિકાર લેખકને સ્વાધીન

VALUABLE 3300502

મુદ્રક

જીવજીત ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ

નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ-૧૪

મનોગત

આજથી સાત વર્ષ ઉપર આ રાગજ્યોતિની પ્રથમાવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી ત્યારે તેની 'શેષવાત' માં મેં લખ્યું હતું. "સંગીતની સાધના છોડે આજે દશ વર્ષ વીતી ગયાં છે. હવે મારામાં સંગીત પ્રત્યેનું જૂનું આકર્ષણ રહ્યું નથી. એનાં કારણો દર્શાવી શકાય. પણ દર્શાવવાની ઇચ્છા નથી." આ શબ્દો લખતી વખતે મારી મનોદશા ખરેખર તેને અનુરૂપ જ હતી પરંતુ તે પછીથી મારી યોગોપાસનામાં શ્રી ગુરુદેવની પરમકૃપાથી અનાહતનાદ સાંભળવાનું પરમ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. અને જ્યારે એમાં મેં શાસ્ત્રીયસંગીતનાં પુનિત દર્શન કર્યાં ત્યારે મારી મનોદશા સંપૂર્ણ બદલાઈ ગઈ, સંગીત પ્રત્યેનો મારો આદર અનેકગણો વધી ગયો.

આપણું ભારતીય સંગીત અનુપમ છે, અલૌકિક છે. ઈશ્વરનું અપર સ્વરૂપ જ છે. એ ભક્તિનું સાધન નથી પરંતુ સાધ્ય છે. એનો આવિષ્કાર અને પુનિત પ્રચાર વિશ્વવંદ્ય ભક્તયોગીઓએ જ કરેલો છે. જે દેશમાં આ સર્વાંશ્રદ્ધ સંગીત નથી તે દેશ છેક જ દરિય છે. નાદમહિમા અવર્ણનીય છે છતાં એનો મહિમા એક પરમસિદ્ધયોગીએ આ રીતે વર્ણવ્યો છે :

જપાદષ્ટગુણં ધ્યાનં ધ્યાનાદષ્ટગુણં તપઃ ।

તપસોષ્ટગુણં ગાનં ગાનાત્ પરતરં નહિ ॥

ઘેરણુસંહિતા ।

"જપથી આઠગણું ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે, ધ્યાનથી આઠગણું તપ અને તપથી આઠગણું અનાહતગાન શ્રેષ્ઠ છે, એ અનાહત ગાનથી શ્રેષ્ઠ કાંઈ જ નથી.

આજથી સોળ વર્ષ પૂર્વે જ્યારે હું અમદાવાદમાં પૂર્વાશ્રમમાં સંગીતાચાર્ય તરીકેનું જીવન વ્યતીત કરતો હતો ત્યારે મને આવા પુસ્તકની આવશ્યકતા જણાતી હતી. આજે સોળ વર્ષ પછી સંન્યસ્તાશ્રમમાં જ્યારે નાદોપાસનાને લક્ષિતનું સાધન નહિ પણ સાધ્ય માની પ્રબોધવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું ત્યારે પણ આવા પુસ્તકની અનિવાર્ય આવશ્યકતા જણાઈ છે અને તેથી જ પૂર્વનું સાહિત્યસર્જન અને વર્તમાનનું સાહિત્યસર્જન સંમિશ્ર કરી આ 'રાગજ્યોતિ' ની પરંપરા સમાજ ચરણે ધરી રહ્યો છું.

હિન્દી ગીતા પ્રત્યે મને લેશ પણ અપ્રીતિ નથી — હોવી પણ ન જોઈએ. ગાયકવર્ગને હિન્દી ગીતાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે જ એવું પણ માનું છું. છતાં આ ગૂજરાતી ગીતાનું સર્જન સકારણ કરું છું. પૂર્વાશ્રમમાં મારી પાસે અધ્યયન કરનારાં શિષ્ય-શિષ્યાઓએ ગૂજરાતી ગીતાની અનેક સમયે માગણી કરેલી અને તેના ફલસ્વરૂપે મેં ગૂજરાતી ગીતા રચી સ્વઅદ્ધ કરેલાં તે બધાં જ તેમને અને વિદ્વાન ગાયકવર્ગને અત્યંત ગમ્યાં. તેથી જ તે દિશામાં મેં ઉત્સાહપૂર્વક પ્રયત્ન ચાલુ રાખેલો. કે. પં. શ્રી નારાયણરાવ મોરેશ્વર ખરેજીએ મારી શિષ્યાઓ પાસેથી મારાં રચેલાં ગીતા ધ્યાન અને સ્નેહપૂર્વક સાંભળી મને પોતાની પાસે આવી જવા સંદેશો પાઠવેલો. જ્યારે હું મળવા ગયેલો ત્યારે તેમણે અત્યંત પ્રેમપૂર્વક મારો સત્કાર કરેલો અને અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ આપેલો કે “ભાઈ, તમારા દ્વારા ગૂજરાતી સંગીત સાહિત્ય સમૃદ્ધ થાઓ.” તે આજે પણ સ્મરણમાં છે. મારા પૂજ્ય સંગીત ગુરુજી સંગીતરત્ન ખાં સાહેબ ગુલામરસુલખાં સાહેબે પણ મને અનેકવાર પ્રેરણા આપેલી અને આ સંન્યસ્તાવસ્થામાં પણ પ્રેરણા આપવાનું કાર્ય પૂર્વવત ચાલુ રાખેલું તેના પરિણામ સ્વરૂપે જ આ ગ્રંથો સર્વ સમક્ષ મૂકી શક્યો છું.

આમ તો તે કાળની સંગીતજ શુભેચ્છક પ્રેરક વ્યક્તિઓની નામાવલી મોટી છે. એ બધી વ્યક્તિઓની શુભ પ્રેરણા દ્વારા જ સંગીતસાહિત્ય, સર્જન કરી શકાયું છે એમ કહું તો મિથ્યા નથી જ. એ નામાવલીમાં મારા સંગીત ગુરુજના પૂજ્ય મામાશ્રી આફતાબે મુસીફી ફૈયાઝખાં સાહેબ, શ્રી શંકરરાવ ગણેશરાવ વ્યાસ, સંગીત પ્રવીણ તથા સંગીતભાસ્કરભાસ્તર વસંત-અમૃત આ ત્રણે સર્વ પ્રથમ છે.

મારી દૃઢ માન્યતા છે કે શાસ્ત્રીય સંગીતનાં કાવ્યોની તુલના શિષ્ટ સાહિત્યનાં કાવ્યો સાથે ન કરવી જોઈએ; કારણ કે બંનેની દિશા ભિન્ન ભિન્ન છે. શાસ્ત્રીય સંગીતનાં કાવ્યો ભાવ પ્રધાન, તદ્દન સરલ અને ટૂંકાં હોવાં આવશ્યક છે. એમાંથી સ્થાયીની પ્રથમ પંક્તિ અતિ મહત્વની માની શકાય અને તે પછી અંતરાની પ્રથમ પંક્તિ. જેમ થોડાં બીજકોમાંથી અનેક બીજકો ઉત્પન્ન થાય છે તે જ રીતે કાવ્યના અલ્પભાવમાંથી મહાભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ ગણુત્રીના રંગોમાંથી ચિત્રકાર અસંખ્ય આકર્ષક ચિત્રો સર્જે છે તેમ ગણુત્રીના શબ્દોમાંથી શ્રેષ્ઠ સંગીતકાર અનેક ભાવોને સર્જે છે. જ્યાં ગણુત્રીના શબ્દોનો ભાવ-વિસ્તાર અમાપ બની જતો હોય ત્યાં અનેક શબ્દોથી છછોછલ ભરેલા કાવ્યના ભાવ-વિસ્તારને કેવી રીતે વ્યક્ત કરી શકાય? સંગીત નિપુણ સુગાયક કાવ્યની એક જ પંક્તિના શબ્દે શબ્દને અને એમાં દૂષાર્ધ રહેલા એક જ ભાવને એવી ઉત્તમ રીતે પ્રકટ કરે છે કે તે પ્રત્યેક વખતે સંપૂર્ણ નવીન જ જણાય છે; અને તેથી જ શ્રોતાઓ એકની એક પંક્તિના તેના તે જ શબ્દોને અનેક વખત સાંભળતાં કંટાળતા નથી પરંતુ એને વારંવાર સાંભળવા ઉત્સુક રહે છે. ઉત્તમ સંગીતકાર કાવ્યના સામાન્ય જણાતા શબ્દોના દેહમાં જે સૌંદર્ય સિંચે છે તે અનુભવગમ્ય છે, કલ્પનાનો વિષય નથી. શબ્દ સંગીતમાં શબ્દોની પ્રધાનતા હોય છે એમાં નાદ ગૌણ હોય છે, નાદ સંગીતમાં નાદની પ્રધાનતા હોય છે એમાં શબ્દો ગૌણ હોય છે.

શબ્દનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ નાદ છે, અર્થાત્ નાદ જ શબ્દનો જનક છે. જે ભાવો શબ્દ દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે તે ભાવો શબ્દના મૂળમાંથી-નાદમાંથી-જ પ્રવાહિત થઈને આવેલા હોય છે. બીજી રીતે એમ કહી શકાય કે શબ્દ ભાવાભિવ્યક્તિનું માત્ર એક અંગ છે. સર્વસ્વ નથી. સર્વસ્વ તો નાદ છે. એ નાદમાં રસ અને ભાવ સર્જન કરવાની સ્વતંત્ર અને સંપૂર્ણ શક્તિ છે અને તેથી જ ભિન્ન ભિન્ન નાદમાં દર્શાવાતો એકનો એક શબ્દ ભિન્ન ભિન્ન રસ અને ભિન્ન ભિન્ન ભાવનો પ્રેરક તથા પ્રદર્શક બની શકે છે. આ દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રીય સંગીતમાં નાદનું સ્વામિત્વ છે શબ્દશક્તિ એની સેવિકા છે.

ગૂજરાતી સંગીતાભ્યાસીને ગૂજરાતી ગીતો સ્વભાષા હોવાથી સરલતાથી સમજાય એ સ્વાભાવિક છે. સુગાયકના હૃદયને જે જે ભાવો સ્પર્શતા હોય તે તે ભાવો તેની સહજવસ્થામાં શ્રોતાઓના હૃદયને સ્પર્શે જ. જ્યાં આવો નિયમ પ્રવર્તે છે ત્યાં કાવ્યના આત્માને ગાયકે પિછાણવો જ પડે અને શ્રોતાઓ તે પિછાણી શકે તેવી અનુકૂલતા કરી આપવી પડે. મનના આરા ભાવોના સમાધાન અર્થે પણ હું ગૂજરાતી ગીતો રચવા પ્રેરાયો હતો. તે છતાં મેં એવું કદી પણ વિચાર્યું નથી કે હિન્દી ગીતો ગૂજરાતીઓ ન જ સમજી શકે અને ન જ સમજાવી શકે.

મેં શાસ્ત્રીય સંગીતનાં સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યોને વારંવાર તપાસી જોયાં છે. પરંતુ એનો મારા મન પર સામાન્ય જ પ્રભાવ પડેલો અનુભવ્યો છે. કિન્તુ તે કાવ્યો ગાતાં કે ગવાતાં સાંભળીને અત્યંત પ્રભાવિત થયેલો છું. આજે પણ હું સ્વરચિત શાસ્ત્રીયસંગીતનાં ગીતો વાંચું છું ત્યારે મને તે માત્ર જોડકણાં જ લાગે છે. એને કાવ્ય કહેતાં મને પોતાને જ શરમ આવે છે. છતાં જ્યારે એને ગવાતાં સાંભળું છું ત્યારે મને એવું લાગે છે કે શાસ્ત્રીય સંગીતને તો આવાં સરલ ગીતોની જ આવશ્યકતા છે. પણ આ તો મારું વ્યક્તિગત મંતવ્ય છે.

શાસ્ત્રીય સંગીતમાં કૌશલ્યપૂર્ણ સ્વરરચનાને જ મહત્ત્વની ગણી શકાય. એને અનુરૂપ શબ્દો ગૂંથી શકાયા હોય તો તે રસ અને ભાવને અદ્ભુત રીતે મૂર્તિમંત કરી દે છે. મેં સ્વર અને શબ્દ રચના પ્રત્યે શક્ય તેટલું ધ્યાન આપ્યું છે. એનું પરિણામ કેવું આવ્યું છે તે તો સુર ગાયકો જ કહી શકે.

શિષ્ટ સાહિત્યના ઉપાસકોને શાસ્ત્રીય સંગીતનું કાવ્ય-સાહિત્ય અભુગમતું કે તુચ્છ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. તેથી તેમના ઉપર દોષારોપણ ન કરી શકાય — એ ઉચિત પણ નથી. એમના દષ્ટિકોણથી એ મિથ્યાવાદી છે એવું પણ ન કહી શકાય.

આજે એક વર્ગ એવો પણ છે કે જે એવી માન્યતા ધરાવે છે કે સંગીતમાં અમુક પ્રકારનાં જ કાવ્યો હોવાં જોઈએ. એમાં શૃંગારરસનાં ગીતો હોવાં જ ન જોઈએ કારણ કે એનાથી જનમન અવનતિના માર્ગે વળે છે, આ માન્યતા અમુક અંશમાં સ્વીકારવા યોગ્ય છે પણ એ બૂલવું ન જોઈએ કે સંપૂર્ણ રસસ્થાનાદને રસાનુરૂપ કાવ્યની આવશ્યકતા છે જ. સંસ્કારી કવિ પ્રબળના ઉત્થાનને દષ્ટિ સમીપ રાખી કાવ્ય રચે એ ઇચ્છનીય છે.

મેં આ રાગજ્યોતિને સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય ગ્રંથ બનાવવાનો યત્ન કર્યો છે. આનો બીજો ખંડ પણ તૈયાર જ છે. જે આની સાથે જ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. ભવિષ્યમાં પ્રસિદ્ધ થનારા તેના ખંડો પણ આજ કમથી પ્રગટ કરવામાં આવશે. જેથી સંગીત સાહિત્યના અભ્યાસીઓને આ ગ્રંથમાલા ઘણી જ ગમશે. એવું અનુમાન કરું છું.

મુદ્રણાલય સંબંધીનું પ્રૂફવાચનથી આરંભી સઘળું કાર્ય શ્રી ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય અમદાવાદના પ્રધાનાચાર્ય શ્રી રાવજીભાઈ હિરાભાઈ પટેલ, સંગીત પ્રવીણ અનેક ઉપાધિઓ વચ્ચે ઉપાડી લીધું છે એ

એમનો નિર્મલ સંગીતસ્નેહ અને સંત પ્રત્યેનો પરમાદર સૂચવે છે. આ પુસ્તકના મુદ્રણ સંબંધી સઘળો યશ એમનેજ ધટે છે. આ ગ્રંથોના પ્રકાશક ચિ. પટેલ ગોવર્ધનભાઈ સોમાભાઈ કોન્ડ્રાક્ટરે પણ પ્રકાશન સંબંધી ઓછો પરિશ્રમ વેઠ્યો નથી. એના બદલામાં એને મારા હૃદયમાંથી વહેતું વાત્સલ્ય સ્વાભાવિક રીતે જ મળ્યું છે, તદુપરાંત વણમાગ્યા શુભાશીર્વાદ પણ સ્વાભાવિક રીતે જ આપું છું. નવજીવન મુદ્રણાલયના કાર્યકરોએ મને જે સહકાર આપ્યો છે તે સ્મરણીય છે એનો ઉલ્લેખ ન કરું તો દોષિત હતું.

અંતમાં આ ગ્રંથો મહાગૂજરાતને ઉપયોગી નીવડો એવું ઇચ્છી વિરમું છું.

સર્વનો પ્રિય

કૃપાલાનન્દ

શ્રી ગુરુપૂજિત
૨૦૧૪

પ્રધાનાચાર્ય : શ્રી ગુરુદેવ સંગીત વિદ્યાલય
કરમસદ, વાયા આણંદ, ખેડા જિલ્લો

અનુક્રમણિકા

મનોમત	૧-૮	પૂજ્યશ્રી ગુરુચરણે	
પરોક્ષપરિચય	૧-૧૬	(ગીત)	ત્રિતાલ ૫૭
તાલપરિચય	૧૭-૨૧	આગ્યો હરિ ચરણે	
સ્વરલિપિ પરિચય	૨૨-૨૫	(ગીત)	અપતાલ ૫૪
સ્વરરિક્ષા	૨૬-૨૮	પ્રભુજી! મારી નૌકા	
અલંકાર	૨૯-૩૫	કરે પાર (ગીત)	ત્રિતાલ ૫૫
૧. બ્રૂપાડીરાગ		તાનમંડલ	૫૬-૫૭
શાસ્ત્રાધાર	૩૬	૩. સારંગરાગ	
રૂપરેખા	૩૭-૩૮	શાસ્ત્રાધાર	૫૮
રાગવેસ્તાર	૩૮-૩૯	રૂપરેખા	૫૯
સ્વરમાલિકા	ત્રિતાલ ૩૯	રાગવેસ્તાર	૬૦-૬૧
કોઈ ગાય મુજન		સ્વરમાલિકા	ત્રિતાલ ૬૧
(લક્ષણગીત)	ત્રિતાલ ૪૦	ચિત્ત લાગ્યું સારંગે	
મનડા મારા (ગીત)	એકતાલ ૪૧	(લક્ષણગીત)	અપતાલ ૬૨
વંદન છે ગુરુદેવ		શ્યામરૂપની બલિહારી	
(ગીત)	ત્રિતાલ ૪૩	(ગીત)	એકતાલ ૬૩
જય જય જય જય નાથ		આજે ખેલો ખેલો	
(ગીત)	ત્રિતાલ ૪૪	રંગે હોળી (ગીત)	ત્રિતાલ ૬૪
તાનમંડલ	૪૫-૪૭	જીઓ રે જશોમતિ!	ત્રિતાલ ૬૫
૨. દુર્ગારાગ		તાનમંડલ	૬૬
શાસ્ત્રાધાર	૪૮	૪. ખમાજરાગ	
રૂપરેખા	૪૮-૪૯	શાસ્ત્રાધાર	૬૯
રાગવેસ્તાર	૫૦-૫૧	રૂપરેખા	૭૦
સ્વરમાલિકા	ત્રિતાલ ૫૧	રાગવેસ્તાર	૭૧
ગુણીજન! ગાઓ		સ્વરમાલિકા	ત્રિતાલ ૭૨
(લક્ષણ ગીત)	ત્રિતાલ ૫૨		

મુન્દર ખમાળ	
(લક્ષણગીત)	ત્રિતાલ ૭૩
મુરલી ક્યાં વાગી ?	
(ગીત)	દાદરો ૭૪
આવડો ઓ શ્યામ	
(ગીત)	ત્રિતાલ ૭૫
જમુના તટે આજે	
(ગીત)	ત્રિતાલ ૭૬
તાનમંડલ	૭૭

૫. દેવરાગ

સામ્રાધાર	૭૮
રૂપરેખા	૮૧-૮૨
રાગવિસ્તાર	૮૨-૮૬
સ્વરમાલિકા	ત્રિતાલ ૮૪
આજે ગાઓ	
(લક્ષણગીત)	ત્રિતાલ ૮૫
નયનો મારાં (ગીત)	ત્રિતાલ ૮૬
નીરખી નીરખી નયનો	
(ગીત)	અષ્ટતાલ ૮૭
એક આધાર તારો	
(ગીત)	એકતાલ ૮૯
તાનમંડલ	૯૦-૯૨

૬. કાફીરાગ

સામ્રાધાર	૯૩
રૂપરેખા	૯૪
રાગવિસ્તાર	૯૫-૯૬
સ્વરમાલિકા	ત્રિતાલ ૯૭
ગાઓ રાગિણી કાફી	
(લક્ષણગીત)	એકતાલ ૯૭

કાનુડો મારા કાળબની	
કોર (ગીત)	ત્રિતાલ ૯૮
ના છાંટો અંગે રંગ	
(ગીત)	ત્રિતાલ ૯૯
હું તો ગોવિન્દના ગુણ	
ગાઈ (ગીત)	ત્રિતાલ ૧૦૦
તાનમંડલ	૧૦૨-૧૦૪

૭. લીમપલાસીરાગ

સામ્રાધાર	૧૦૫
રૂપરેખા	૧૦૬
રાગવિસ્તાર	૧૦૭-૧૦૮
સ્વરમાલિકા	ત્રિતાલ ૧૦૮
ગાઓ લીમપલાસી	
(લક્ષણગીત)	ત્રિતાલ ૧૦૯
ખેલો ખેલો આજે	
હોળી (ગીત)	ત્રિતાલ ૧૧૦
મન નિત્ય ધર (ગીત)	
	અષ્ટતાલ ૧૧૨
વારી વારી જઈ	
(ગીત)	ત્રિતાલ ૧૧૩
તાનમંડલ	૧૧૪-૧૧૬

૮. વાગીશ્વરીરાગ

સામ્રાધાર	૧૧૭
રૂપરેખા	૧૧૮-૧૧૯
રાગવિસ્તાર	૧૧૯-૧૨૦
સ્વરમાલિકા	એકતાલ ૧૨૦
આરાધો વરદા વાગી-	
શ્વરી (લક્ષણગીત)	ત્રિતાલ ૧૨૧
જીવન પંથ ખૂટે ના	
મારો (ગીત)	ત્રિતાલ ૧૨૨

યનગન નાચે રાધા	
(ગીત)	ત્રિતાલ ૧૨૩
ક્યાં છો? ક્યાં છો?	
(ગીત)	ત્રિતાલ ૧૨૪
તાનમંડલ	૧૨૫-૧૨૭

૬. જૈનપુરીરાગ

સાસ્ત્રાધાર	૧૨૮
રૂપરેખા	૧૨૯-૧૩૦
રાગવિસ્તાર	૧૩૦-૧૩૧
સ્વરમાલિકા	ત્રિતાલ ૧૩૨
શ્યામે છવનપુરી	
(લક્ષણગીત)	ત્રિતાલ ૧૩૨
કૃપાનું એક કિરણ	
યાત્રું (ગીત)	ત્રિતાલ ૧૩૪
હું અવગુણની ખાણ	
(ગીત)	અપતાલ ૧૩૫

હરિચરણે ચિત્ત જોડ્યું	
(ગીત)	એકતાલ ૧૩૬
તાનમંડલ	૧૩૮-૧૪૦

૧૦. ભૈરવીરાગ

સાસ્ત્રાધાર	૧૪૧
રૂપરેખા	૧૪૨-૧૪૩
રાગવિસ્તાર	૧૪૩-૧૪૪
સ્વરમાલિકા	ત્રિતાલ ૧૪૫
આજ સહુ ગાઓ	
(લક્ષણગીત)	ત્રિતાલ ૧૪૫
આજ્યા હો ધનશ્યામ	
(ગીત)	ત્રિતાલ ૧૪૭
સખલનું સહુ કોઈ	
સાથી (ગીત)	દાદરે ૧૪૮
ભગો! ભગો! નન્દ-	
નંદન (ગીત)	દાદરે ૧૪૯
તાનમંડલ	૧૫૦-૧૫૨

પુસ્તક પ્રાપ્તિસ્થાન

- (૧) કુમારી સ્નેહજ્યોતિ એમ. પટેલ. c/o શ્રી ગુરુદેવ સંગીત વિદ્યાલય, સંતરામ મંદિરનો રસ્તો, કરમસદ, વાયા આશુંદ. ખેડા જિલ્લો.
- (૨) શ્રી ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય. બૃહદ્ ગુજરાત સંગીત સમિતિ, દાળિયા બિદિડગ, એલિસપ્રિન્જ, અમદાવાદ-૬.
- (૩) શ્રી ભાતખંડે સંગીત મહાવિદ્યાલય, રાયપુર અને કાળુપુર, અમદાવાદ.
- (૪) શ્રી નવસારી સંગીત વિદ્યાલય, નવસારી.
- (૫) આદર્શ કલા નિકેતન, લાલબજાર ડબોઈ, વડોદરા જિલ્લો.
- (૬) શ્રી ગુરુદેવ સંગીત વિદ્યાલય, શ્રી પુરુષોત્તમદાસ મિસ્ત્રી સંગીત-વિશારદ, ટે. સોની ફળિયું, રાજપીપલા, વાયા અંકલેશ્વર, ભરૂચ જિલ્લો.
- (૭) શ્રી મણિલાલ કેશવલાલ પરીખ, ટે. શિવા દલાલની ખડકી, લાડવાડા, વડોદરા.
- (૮) શ્રી ગોવર્ધનદાસ પી. પરીખ, ૨૩ સી, તિલક મંદિર રોડ, વિલેપાર્લા પૂર્વ, મુંબઈ-૨૪.

પ્રત્યેક શહેરના પ્રસિદ્ધ બુકસેલરો પાસેથી મળશે.

शिवं वंदे जगद्गुरुम् । स्नेहपूर्वकं श्रीयरजोभां समर्पयु
 श्री गुरुप्रतिभा
 २०१४
 आपनो कृपापात्र
 कृपालानन्द

स्वरकार अने शब्दकार
पूज्यपाद योगाचार्य सर्वप्रिय
स्वामी श्री १०८ श्री कृपालानन्दजी महाराज

ॐ नमो नादब्रह्मणे ।

રા ગ દ શ ન

(પહેલું)

ॐ નમઃ શિવાય ગુરવે સચ્ચિદાનંદ મૂર્ત્યે ।

નમસ્તસ્મૈ નમસ્તસ્મૈ નમસ્તસ્મૈ નમોનમઃ ॥

પરોક્ષ પરિચય

(૧)

સંગીતની વ્યાખ્યા

ગીતં વાદ્યં તથા નૃત્યં ત્રયં સદ્ગીતમુચ્યતે ।

સંગીત શબ્દમાં ગાયન, વાદન અને નૃત્ય આ ત્રણે કલાઓનો સમાવેશ થાય છે, છતાં આ ત્રણે કલાઓમાં સંગીતકલા મુખ્ય હોવાથી ગાયનને જ સંગીત કહેવાની આપણે ત્યાં પ્રથા છે.

સંગીતના બે પ્રકાર : ગાંધર્વ અને દેશી

સંગીતના ગાંધર્વ અને દેશી એવા બે પ્રકાર છે. જે સંગીત મુનીશ્વર શ્રી ભરતજીએ બ્રહ્મા પાસેથી પ્રાપ્ત કરી અપ્સરા તથા ગંધર્વો દ્વારા ભગવાન શ્રી સદાશિવજીને સંભળાવ્યું તેને ગાંધર્વ સંગીત કે માર્ગસંગીત કહે છે. આ ગાંધર્વ સંગીતમાં અનાહત નાદનો પ્રયોગ થાય છે. એ મોક્ષ આપનારું છે પરંતુ રંજક નથી.

દેશે-દેશેજનાતાં યદ્વચ્યા હૃદયરંજકમ્ ।

ગાનં ચ વાદનં નૃત્યં તદ્દેશીત્યભિધીયતે ॥

“પ્રત્યેક કાળમાં દેશદેશમાં મનુષ્યોની અભિરુચિ-અનુસાર હૃદયને પ્રસન્ન કરનાર જે ગાયન, વાદન અને નૃત્ય પ્રચલિત હોય છે તેને દેશી સંગીત કહે છે.

દક્ષિણ પદ્ધતિ અને ઉત્તરપદ્ધતિ

આપણા દેશની સંગીત પદ્ધતિમાં દક્ષિણપદ્ધતિ અને ઉત્તરપદ્ધતિ એવા બે ભેદ છે: ૧. દક્ષિણપદ્ધતિ મ્હૈસુર સંસ્થાન અને મદ્રાસ ઈલાકામાં પ્રચલિત છે. દક્ષિણપદ્ધતિને કુર્ણાટકી પદ્ધતિ પણ કહે છે. ૨. ઉત્તરપદ્ધતિ એ આપણી સંગીત પદ્ધતિ છે. તે મ્હૈસુર સંસ્થાન અને મદ્રાસ ઈલાકા સિવાયના ભારતના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં પ્રચલિત છે.

લોકસંગીત અને શાસ્ત્રીય સંગીત

પ્રચલિત દેશી સંગીતને લોકસંગીત અને શાસ્ત્રીય સંગીત આમ બે વિભાગમાં વિભક્ત કરી શકાય. આ બંનેમાંથી પહેલું લોકસંગીત સરલ હોવાથી સહજ સાધ્ય છે. પરંતુ શાસ્ત્રીય સંગીત નિયમબદ્ધ હોવાથી શ્રમસાધ્ય છે.

સ્વરલિપિ

શાસ્ત્રીય સંગીતનો પરિચય લિખિત અને ક્રિયાત્મક—આમ બે રીતે થઈ શકે છે. ઉત્તર સંગીત પદ્ધતિની લિખિત અભિવ્યક્તિને સ્વરલિપિની સંજ્ઞા છે. આવી સ્વરલિપિઓ અનેક હશે પરંતુ આ બે પદ્ધતિઓમાંની પહેલી શ્રી ભાતખંડે પદ્ધતિ અને બીજી શ્રી વિષ્ણુ દિગંબર પદ્ધતિના નામે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

સંગીત નિરુપયોગી અને સંગીતોપયોગી નાદ

આપણે કણેન્દ્રિય દ્વારા જે જે કાંઈ સાંભળીએ છીએ તે તે નાદ જ છે. એ નાદ અથવા ધ્વનિ બે પ્રકારનો છે: ૧. સંગીત-નિરુપયોગી. ૨. સંગીતોપયોગી.

૧. જીવજન્ય શબ્દ અને જડજન્ય ધ્વનિનું મધુર અને કર્કશ—એમ બે વર્ગમાં વિભાજન કરવામાં આવ્યું છે. એમાંથી કર્કશ શબ્દો અને કર્કશ ધ્વનિને સંગીત નિરુપયોગી માનવામાં આવે છે. એવા ધ્વનિઓને આપણે ઘોંઘાટ કહીએ તો પણ ચાલે. કારણ કે તે અસ્થિર અને અનિયમિત હોય છે.

૨. શાસ્ત્રો કહે છે : “ૐ મૂલનાદ છે અને તે જ પ્રભુનું સર્વોત્તમ સ્વરૂપ છે.” અને તેથી જ નીચેના શ્લોકને નિત્યની પ્રાર્થનામાં પ્રથમ મૂકવામાં આવ્યો છે.

ૐકારં ચિન્દુસંયુક્તં નિત્યં ધ્યાયન્તિ યોગિનઃ ।

કામદં મોક્ષદં ચૈવ ૐકારાય નમોનમઃ ॥

જે બિન્દુ સંયુક્ત ૐકારનું યોગીન્દ્રો નિત્ય નિરંતર ધ્યાન ધરે છે તે કામ અને મોક્ષ દેનાર ૐકારને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. “યોગસૂત્રમાં દર્શાયું છે :” તસ્ય વાચકઃ પ્રણવઃ । “તે ઈશ્વરનો બોધક ૐ છે.” આથી સિદ્ધ થાય છે કે નાદ પરમાત્મપ્રાપ્તિનું સાધન નથી પરંતુ સાધ્ય છે. “ૐ નમો નાદબ્રહ્મણે ।” નાદસ્વરૂપી પરમાત્માને નમસ્કાર” અને ગાયનઃ પઞ્ચમો વેદઃ । “ગાયન પાંચમો વેદ છે.” આ ઉક્તિઓએ ઉપરની વાત સુસ્પષ્ટ કરી છે. આ પરમ સત્યને શ્રી ભગવાને સ્વયં શ્રીમુખે સ્વીકાર્યું છે :

નાજહં વસામિ વૈકુણ્ઠે યોગિનાં હૃદયે ન ચ ।

મદ્ભક્તા યત્ર ગાયન્તિ તત્ર તિષ્ઠામિ નારદ ॥

“ન તો હું વૈકુંઠમાં વસું છું અને ન તો હું યોગીઓના હૃદયમાં, હું તો મારા ભક્તો જ્યાં ગાન કરે છે ત્યાં જ નિવાસ કરું છું.”

નાદ માહાત્મ્ય અવર્ણનીય છે. સંગીતકલા નાદનિર્મિત છે. સંગીતજ્ઞ યોગીન્દ્રો અનાહતનાદને ભગવાનનું નિર્ગુણસ્વરૂપ માને છે અને આહતનાદને ભગવાનનું સગુણ સ્વરૂપ માને છે. આ રીતે મૂલનાદ ૐના અનાહત અને આહત નામક બે ભેદ છે. અનાહત નાદને યોગપારંગત યોગીવરો પ્રાણ-સંયમ દ્વારા ઊપજાવે છે. એ રીતે ઊપજેલો નાદ સ્વયંશ્રુતાદ અથવા અનાહતનાદ કહેવાય છે. જ્યારે અનાહતનાદની દુર્લભ ઉપાસના કેવલ સર્વશ્રેષ્ઠ યોગી જ કરી શકે છે, ત્યારે આહતનાદની ઉપાસના સર્વ મનુષ્યો માટે સુલભ છે.

પ્રત્યેક નાદોષાસકે એટલું સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે આહતનાદ દ્વારા અનાહતનાદની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. અને તેથી જ શાસ્ત્રોમાં આહતનાદને રંજક અને ભવભંજક કહ્યો છે.

સામાન્ય રીતે એવું કહી શકાય કે જે નાદ સાંભળી મન પ્રસન્ન થાય અને જેની સાથે આપણે આપણો કંઠધ્વનિ મેળવી શકીએ તે નાદ સંગીતોપયોગી છે. હવે સંગીતોપયોગી નાદનાં મહત્વનાં લક્ષણો પ્રતિ દષ્ટિ નાખીએ.

(૧) નાદનું નાના-મોટાપણું (૨) નાદની જાતિ અથવા ગુણ (૩) નાદનું જિયા-નીચાપણું.

૧. એક નાદનું ઉચ્ચારણ ધીમેથી પણ કરી શકાય છે અને જોરથી પણ કરી શકાય છે. દષ્ટાંત તરીકે કોઈ ગાયકે પહેલાં મન્દ્ર સપ્તકનો પંચમ ગાયો અને તે પછી તાર સપ્તકનો પંચમ ગાયો. જો કે એક જ સ્વર-નાદ ગવાયો છે છતાં મન્દ્ર સપ્તકના પંચમનો નાદ માત્ર નિકટના મનુષ્યોએ જ સાંભળ્યો પરંતુ તાર સપ્તકના પંચમનો નાદ છેક દૂરના મનુષ્યો સાંભળી શક્યા. આજ નાદનું નાનામોટાપણું છે.

૨. લિન્ન લિન્ન વાદ્યોમાંથી લિન્ન લિન્ન પ્રકારનો નાદ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સ્વાભાવિક રીતે એકબીજાથી જુદો પડે છે. આપણે વાદ્યો જોયા વિના કેવળ તેનો નાદ સાંભળીને કહી શકીએ કે આ નાદ તબલાનો, મૃદંગનો, સિતારનો કે તંબૂરનો છે, એ જ રીતે સ્ત્રી-પુરુષ કે બાળકને જોયા વિના તેમના કંઠધ્વનિને સાંભળી કહી શકીએ કે આ કોઈ ભાઈ ગાઈ રહ્યા છે, આ કોઈ બહેન ગાઈ રહ્યાં છે, અથવા આ કોઈ બાળક ગાઈ રહ્યું છે — આને જ નાદની જાતિ કહે છે.

૩. તમે સા, રે, ગ, મ, પ, ઘ, નિ, સાં. આ સ્વરોને અનુક્રમે સાંભળો. સાંભળવાથી એટલું અવશ્ય જાણી શકશો કે અનુક્રમે

એકથી એક સ્વર જાયો છે, તે જ સ્વરોને હવે સાં, નિ, ઘ, પ, મ, ગ, રે, સા. આ ક્રમથી સાંભળો, તો તમને સ્પષ્ટ જણાશે કે અનુક્રમે એકથી એક સ્વર નીચો છે. આને જ નાદનું જંચા-નીચાપણું કહે છે. એક સેકંડમાં ચતાં વતાં-ઓછાં આંદોલનોના કારણે નાદ જંચો-નીચો થાય છે. જે નાદની એક સેકંડમાં આંદોલન સંખ્યા જેટલા પ્રમાણમાં અધિક થાય છે તેટલા પ્રમાણમાં તે જંચો ગણાય છે. અને જે નાદની એક સેકંડમાં આંદોલન સંખ્યા જેટલા પ્રમાણમાં ન્યૂન થાય છે તેટલા પ્રમાણમાં તે નીચો ગણાય છે. સા, રે, ગ, મ, પ, ઘ, નિ, સાં. આ સ્વરોમાં અનુક્રમે એકથી એક સ્વરની એક સેકંડમાં થતી આંદોલન સંખ્યા અધિક છે અને તેથી જ અનુક્રમે એકથી એક જંચો છે. સાં, નિ, ઘ, પ, મ, ગ, રે, સા. આ સ્વરોમાં અનુક્રમે એકથી એક સ્વરની એક સેકંડમાં થતી આંદોલન સંખ્યા ન્યૂન છે અને તેથી જ અનુક્રમે એકથી એક સ્વર નીચો છે.

સ્વર

શ્રૂયતે इति श्रुतिः । આપણે કાનથી સાંભળી શકીએ અર્થાત્ આપણાથી સંભળાય એવા એક-જીજનથી જંચા સંગીતોપયોગી બાવીસ નાદ છે. આ બાવીસ નાદને પ્રાચીન સંગીતશાસ્ત્રીઓએ ‘શ્રુતિ’ની સંજ્ઞા આપી છે. આ બાવીસ શ્રુતિઓમાંથી ગાયનો-પયોગી શુદ્ધસ્વરો ઉત્પન્ન થયા છે; તે સાત સ્વરોનાં નામ અનુક્રમે ષડ્જ, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત અને નિષાદ છે. ગાતી વખતે આ સ્વરોનો ઉચ્ચાર સા, રે, ગ, મ, પ, ઘ, નિ. કરવામાં આવે છે.

આ સ્વરોના પ્રકૃત (શુદ્ધ) અને વિકૃત એવા બે ભેદ માનવામાં આવ્યા છે. એને વ્યવહારમાં તીવ્ર અને ક્રામળ કહેવાની આપણે ત્યાં પ્રથા છે. સા, રે, ગ, મ, પ, ઘ, નિ. આ શુદ્ધ

સ્વરોમાં એકલો મ કામળ છે. શેષ સ્વરો તીવ્ર છે. શુદ્ધ સ્વરની એક વિશેષ અવસ્થા તે જ કામળ સ્વર. જ્યારે પ્રકૃતસ્વરને તેના મૂળ સ્થાનેથી જાંચો કે નીચો કરવામાં આવે છે ત્યારે તેને વિકૃત થયેલો ગણવામાં આવે છે. વિકૃત થનારા સ્વરો ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, ધૈવત અને નિષાદ છે. શેષ રહેલા ષડ્જ અને પંચમ વિકૃત થતા નથી એટલે તેને ‘અવિકૃત’ કે ‘અચલ’ના નામે ઓળખવામાં આવે છે.

ઉપર દર્શાવેલા પાંચ વિકૃત સ્વરોમાં ચાર સ્વરો કામળ અને એક સ્વર તીવ્ર થાય છે. શુદ્ધ સ્વરને મૂળ સ્થાનેથી જાંચો કરવામાં આવે છે ત્યારે તે તીવ્ર થયો ગણાય છે. શુદ્ધ સ્વરને મૂળસ્થાનેથી નીચો કરવામાં આવે છે ત્યારે તે કામળ થયો ગણાય છે. સાત શુદ્ધ સ્વરોમાં તીવ્ર થનારો એક જ સ્વર છે — મધ્યમ, કારણ કે ષડ્જ અને પંચમ તેા અવિકૃત છે. બાકી બચેલા ઋષભ, ગાંધાર, ધૈવત અને નિષાદ સ્વભાવથી જ તીવ્ર છે એટલે એ ચારે ચાર સ્વરો કામળ થાય-છે. આ પ્રમાણે સાત શુદ્ધ અને પાંચ વિકૃત મળી કુલ બાર સ્વર — નાદ થયા.

પૂર્વ કથિત બાવીસ શ્રુતિઓમાંથી ક્રમશઃ ૧. ઉપર સા, ૫ ઉપર રે, ૮ ઉપર ગ, ૧૦ ઉપર મ, ૧૪ ઉપર ય, ૧૮ ઉપર ઘ, ૨૧ ઉપર નિ છે. વિકૃત સ્વરોમાંથી ૩ ઉપર રે કામળ, ૭ ઉપર ગ કામળ, ૧૨ ઉપર મ તીવ્ર, ૧૬ ઉપર ઘ કામળ અને ૨૦ ઉપર નિ કામળ છે. આ માન્યતા અર્વાચીન હિન્દુસ્થાની સંગીત પ્રણાલીની છે.

સપ્તક

આ સાત સ્વરોને ક્રમાનુસાર ગાવા-લખવાથી સપ્તક બને છે. સપ્તક ઘણાં હોઈ શકે પરંતુ પ્રચારમાં ત્રણ જ સપ્તક છે. કારણ કે સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યનો અવાજ ત્રણ સપ્તકથી વધારે નથી.

સ્થાન

સપ્તકની ઉચ્ચ-નીચતાના અંગે તેના ત્રણ ભેદ માનવામાં આવ્યા છે. તેને 'નાદ સ્થાન' કહે છે. તે પ્રત્યેક સ્થાનમાં એક સપ્તક — બાવીસે બાવીસ શ્રુતિ — અર્થાત્ સાત પ્રકૃત સ્વરો અને પાંચ વિકૃત સ્વરો હોય છે. પ્રત્યેક સપ્તકની સીમા પડ્મજ્યો આરંભી નિષાદ પયંન્ત હોય છે.

પ્રથમં સપ્તકં મન્દ્રં દ્વિતીયં મધ્યમં સ્મૃતમ્ ।

તૃતીયં તારસંજ્ઞં સ્યાદેવં સ્થાન ત્રયં મતમ્ ॥

“પ્રથમ સપ્તકને મન્દ્ર, દ્વિતીયને મધ્ય, તૃતીયને તાર સંજ્ઞા છે. આ પ્રમાણે ત્રણ સ્થાન માનવામાં આવ્યાં છે.” એક મનુષ્ય સાધારણ વાર્તાલાપમાં જે જાંચાઈથી બોલે છે તે જાંચાઈ તે મનુષ્યના કંઠનું મધ્યસ્થાન — મધ્યસપ્તક છે. એ મધ્યથી નીચું મન્દ્ર અને મધ્યથી જાંચું તે તાર સ્થાન છે. કેટલાક ગાયકો મન્દ્ર સપ્તકને ‘ખરજ’ અને તારને ‘ટીપ’ના નામથી ઓળખાવે છે. મન્દ્ર સપ્તકનો અવાજ હૃદયમાંથી, મધ્યસપ્તકનો કંઠમાંથી, અને તાર સપ્તકનો તાલુ સ્થાનમાંથી નીકળે છે.

મન્દ્ર સપ્તકના સ્વરો કરતાં મધ્ય સપ્તકના સ્વરો બે ગણા જાંચા હોય છે અને મધ્ય સપ્તકના સ્વરો કરતાં તાર સપ્તકના સ્વરો બે ગણા જાંચા હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે મન્દ્ર સપ્તકના પ કરતાં મધ્યસપ્તકનો પ બે ગણો જાંચો છે અને મધ્ય સપ્તકના પ કરતાં તાર સપ્તકનો પ બે ગણો જાંચો છે. આજ નિયમ સઘળા સ્વરોને લાગે છે.

નિયમિત અને સ્થિર આંદોલન વડે જન્મેલો નાદ મધુર હોય છે અને તેથી જ તેને સંગીતોપયોગી ગણવામાં આવ્યો છે. સાત સ્વરોમાં પ્રધાન સ્વર સા છે. આ સા જ શેષ સ્વરોનો આધાર છે. આપણે કોઈ પણ એક નાદને સા તરીકે સ્વીકારીએ એટલે તેના આધાર દ્વારા શેષ સ્વરોની જાંચાઈ નિશ્ચિત થઈ જાય છે.

પ્રત્યેક નાદના એક સેકંડમાં થતા તુલનાત્મક આંદોલનોના આધાર દ્વારા જ નાદનું જાંચા-નીચાપણું માપવામાં આવે છે. સા ની આંદોલન સંખ્યા ૨૪૦ છે, રે ની ૨૭૦, ગ ની ૩૦૧ $\frac{૧}{૨}$, મ ની ૩૨૦, પ ની ૩૬૦, ઘ ની ૪૦૫, નિ ની ૪૫૨ $\frac{૧}{૨}$ અને તાર સપ્તકના સા ની આંદોલન સંખ્યા ૪૮૦ છે. હવે મધ્ય સપ્તકના સા ની આંદોલન સંખ્યા જુઓ. કેટલી છે? ૨૪૦. હવે તાર સપ્તકના સા ની આંદોલન સંખ્યા જુઓ. કેટલી છે? ૪૮૦. મધ્ય-સપ્તકના સા થી તારસપ્તકનો સા બે ગણો જાંચો છે તે સિદ્ધ થઈ ગયું?

આરોહ-અવરોહ

ક્રમથી સ્વરની ચઢવાની ક્રિયાને ‘આરોહ’ અને ઊતરવાની ક્રિયાને ‘અવરોહ’ કહે છે. સા, રે, ગ, મ, પ, ઘ, નિ, આ રીતે ક્રમથી ગાતાં ગાતાં ઉપર ચઢો એ ‘આરોહ’ અને નિ, ઘ, પ, મ, ગ, રે, સા, આ રીતે ક્રમથી ગાતાં ગાતાં નીચે ઊતરો એ ‘અવરોહ’.

થાટ

નાદથી શ્રુતિ, શ્રુતિથી સ્વર, અને સ્વરથી સપ્તક ઉત્પન્ન થાય છે તે આપણે જાણ્યું. હવે થાટ પ્રતિ દષ્ટિ નાખીશું. સંસ્કૃતમાં થાટને મેલ કહે છે. સપ્તકમાં પ્રકૃત અને વિકૃત મળી બાર સ્વરો હોય છે. એ બાર સ્વરોમાંથી થાટ ઉત્પન્ન થાય છે. મેલ: સ્વર-સમૂહ: સ્યાદ્રાગવ્યંજનશક્તિમાન્ । ”મેલ અથવા થાટ સ્વરોની એક વિશિષ્ટ રચના છે— જેમાંથી રાગ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

થાટ સંબંધી સ્મરણીય નિયમો આ પ્રમાણે છે. (૧) થાટ સદા સંપૂર્ણ—સાત સ્વરોનો—હોવો જોઈએ. (૨) એ સાતે સ્વરો સારેગમપચનિ આ પ્રમાણે ક્રમથી જ આવવા જોઈએ અને એનાં નામો પણ આનાં આ જ રહેવાં જોઈએ. (૩) થાટમાં કેવળ આરોહ જ આવશ્યક છે, અવરોહનું નિયમબંધન લેશ પણ નથી.

(૪) થાટમાં રંજકત્વ જોઈએ જ — એવો નિયમ નથી. (૫) થાટને તેનાથી જ ઉત્પન્ન થયેલા એકાદ પ્રસિદ્ધ રાગનું નામ આપવાનો વ્યવહાર છે. તે રાગ સંપૂર્ણ જ હોવો જોઈએ એવો નિયમ નથી. એવા થાટવાચક રાગને આશ્રયરાગ કહેવામાં આવે છે.

નિયમના આધારથી અસંખ્ય થાટો ઊપજી શકાય પરંતુ હિન્દુસ્થાની સંગીત પ્રણાલીમાં એમાંથી માત્ર દસ થાટ લેવામાં આવ્યા છે, જેમાંથી લગભગ સઘળા પ્રચલિત રાગો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. એ દસ થાટના સ્વરો અને નામો આ પ્રમાણે છે :

૧. સા રે ગ મ પ ધ નિ સાં બિલાવધ
૨. સા રે ગ મ પ ધ નિ સાં કથ્યાણુ
૩. સા રે ગ મ પ ધ નિ સાં ખમાજ
૪. સા રે ગ મ પ ધ નિ સાં ભૈરવ
૫. સાં રે ગ મ પ ધ નિ સાં પૂર્વી
૬. સા રે ગ મ પ ધ નિ સાં મારવા
૭. સા રે ગ મ પ ધ નિ સાં કાફી
૮. સા રે ગ મ પ ધ નિ સાં આસાવરી
૯. સા રે ગ મ પ ધ નિ સાં ભૈરવી
૧૦. સા રે ગ મ પ ધ નિ સાં તોડી

રાગ

યોજ્યં ધ્વનિવિશેષસ્તુ સ્વરવર્ણવિભૂષિતઃ ।

રંજકો જનચિત્તાનાં સ રાગઃ કથિતો બુધૈઃ ॥

“જે સ્વર અને વર્ણથી સજ્જવેલી છે, જેને શ્રવણ કરી શ્રોતાઓનાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે તે ધ્વનિની વિશેષ રચના રાગ છે એવું બુદ્ધિમાનોએ કહેલું છે.”

ગાનક્રિયોચ્યતે વર્ણઃ સ ચતુર્ધા નિરૂપિતઃ ।

સ્થાય્યારોહ્યવરોહી ચ સંચારીત્વથ લક્ષણમ્ ॥

“ગાવાની ક્રિયાને વર્ણુ કહે છે. વર્ણુના ચાર પ્રકાર છે :

(૧) સ્થાયી, (૨) આરોહી, (૩) અવરોહી, (૪) સંચારી.”

(૧) સ્થાયી વર્ણુ : એકના એક સ્વરને વારંવાર ગાવો તેને ‘સ્થાયી વર્ણુ’ કહે છે. સા સા રેરે ગુગુ મમ પ ડ ડ ડ કાફી રાગના આ આલાપમાં જુઓ. સા રે ગુ મ આ સ્વરોની બે આવૃત્તિ થઈ છે તેથી એ સ્વરોને ‘સ્થાયી વર્ણુ’ કહી શકાય. (૨) આરોહી વર્ણુ : નીચા સ્વરથી આરંભી જીંચા સ્વરો પ્રતિ ગતિ કરવી તેને ‘આરોહી વર્ણુ’ કહે છે. સા રે ગુ ડ, મ પ ડ, પ ઘ નિ સાં. (૩) અવરોહી વર્ણુ : જીંચા સ્વર પરથી ઊતરી નીચા સ્વર પ્રતિ ગતિ કરવી તેને અવરોહી વર્ણુ કહે છે : નિ ઘ પ મ ગુ ગુ રે રે. (૪) સંચારી વર્ણુ : સ્થાયી વર્ણુ, આરોહી વર્ણુ અને અવરોહી વર્ણુના મિશ્રણને સંચારી વર્ણુ કહે છે. સા ડ, સા ડ, રે રે ગુ ડ, સા ડ રે પ ડ, પ ડ, મ પ ઘ મ પ ડ, પ ડ, ગુ ડ, રે ડ, કાફી રાગના આ આલાપમાં જ્યાં પડજ, ઋષભ, અને પંચમને થોભી થોભીને ગાયા છે ત્યાં સ્થાયી વર્ણુ છે. જ્યાં સ્વરોનો ચેઢવાનો ક્રમ છે ત્યાં આરોહી વર્ણુ છે અને જ્યાં ઊતરવાનો ક્રમ છે ત્યાં અવરોહીવર્ણુ છે. આ રીતે જ્યાં ત્રણે વર્ણુનું મિશ્રણ થયેલું હોય ત્યાં સંચારીવર્ણુ છે એમ સમજવું. આ ઉપરથી ગાનક્રિયાને વર્ણુ કહે છે તે ઉચિત જ છે એવું સિદ્ધ થાય છે.

નીચે દર્શાવેલા રાગવિધાયક નિયમો આધુનિક સમયમાં છે.

(૧) પ્રત્યેક રાગ કાઈ થાટથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવો જોઈએ. એમાં આરોહ, અવરોહ અને પકડ હોવાં જોઈએ. તેમજ તેનો ગાનકાળ પણ નક્કી કરેલો હોવો જોઈએ. (૨) રાગમાં ઓછામાં ઓછા માંચ અને વધારેમાં વધારે સાત સ્વરો હોવા જોઈએ. (૩) કાઈપણ રાગમાં મધ્યમ અને પંચમ આ બંને સ્વર એક સાથે

વર્જ્ય ન કરી શકાય — ગમે તે એક વર્જ્ય કરી શકાય. (૪) કોઈપણ રાગમાં ૫૩૪ વર્જ્ય ન કરી શકાય. (૫) રાગમાં એક જ સ્વરનાં બે રૂપ — તીવ્ર અને ક્રામળ — છેક પાસે ન આવવાં જોઈએ. એક સ્વરનાં બે રૂપ છેક પાસે આવવાથી રાગની રંજકતા નષ્ટ થાય છે. (૬) રાગમાં વાદી, સંવાદી અને અનુવાદી સ્વરો હોવા જોઈએ. (૭) રાગમાં રંજકતા હોવી જ જોઈએ. તેમજ કોઈ રસની અનુભૂતિ પણ થવી જોઈએ.

રાગની મુખ્ય ત્રણ જાતિ છે : ઔડવ, પાડવ અને સંપૂર્ણ રાગની જાતિ સ્વરની સંખ્યા ઉપરથી નક્કી કરવામાં આવે છે. જે રાગમાં પાંચ સ્વરોનો ઉપયોગ થતો હોય તે ઔડવ જાતિનો રાગ, જે રાગમાં છ સ્વરોનો ઉપયોગ થતો હોય તે પાડવ જાતિનો રાગ અને જે રાગમાં સાત સ્વરોનો ઉપયોગ થતો હોય તે સંપૂર્ણ જાતિનો કહેવાય છે. હવે જો આરોહમાં પાંચ સ્વરો અને અવરોહમાં પણ પાંચ સ્વરો હોય તો તે ઔડવ-ઔડવ, આરોહમાં પાંચ અને અવરોહમાં છ સ્વરો હોય તો તે ઔડવ-પાડવ, આરોહમાં પાંચ અને અવરોહમાં સાત સ્વરો હોય તો તે ઔડવ-સંપૂર્ણ કહેવાય છે. એવી રીતે છ-પાંચ સ્વરોનો રાગ પાડવ-ઔડવ, છ-છ સ્વરોનો પાડવ-પાડવ, છ-સાત સ્વરોનો પાડવ-સંપૂર્ણ કહેવાય છે. આ જ પ્રમાણે સાત-પાંચ સ્વરોનો રાગ સંપૂર્ણ-ઔડવ, સાત-છ સ્વરોનો સંપૂર્ણ-પાડવ અને સાત-સાત સ્વરોનો સંપૂર્ણ-સંપૂર્ણ કહેવાય છે. આમ રાગની સામાન્ય જાતિ નવ પ્રકારની છે.

વાદી સ્વર : જે સ્વર રાગમાં મુખ્ય હોય છે અને જેનો ઉપયોગ બીજા સ્વરો કરતાં વિશેષ થાય છે તે વાદી સ્વર કહેવાય છે. વાદી માટે કહેવાયું છે : વદતિ इति वादीः । “જે સ્વર રાગનો વાચક છે તે વાદી,” કહેવાય છે. વાદી સ્વર એટલે રાગનો મુખ્ય સ્વર — રાગ.

સંવાદી સ્વર : વાદી કરતાં ઓછો વપરાતો સ્વર 'સંવાદી' ગણાય છે. સંવાદી સ્વર રાગમાં વાદીથી નીચી કક્ષાનો પણ મહત્વનો સ્વર છે — પ્રધાન. સંવાદી સ્વર વાદી સ્વરથી ઓછો કે પાંચમો હોય છે.

અનુવાદી સ્વર : રાગમાં વાદી-સંવાદી સિવાયના બાકી રહેલા સ્વરો અનુવાદી કહેવાય છે. તેઓ વાદી-સંવાદી સ્વરોને રાગનું સ્વરૂપ મૂર્ત કરવામાં સહાય કરે છે. એમને અનુચરોની ઉપમા આપી શકાય.

વિવાદી સ્વર : કેટલાક એવા પણ સ્વરો હોય છે કે જેમનો રાગમાં ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. એમનો ઉપયોગ કરવા જતાં રાગહાનિ થવાનો ખૂરેખૂરો સંભવ હોય છે. એવા સ્વરોને વિવાદી સ્વરો કહેવામાં આવે છે. એમને શત્રુની ઉપમા આપી શકાય. ચતુર ગાયકો ક્યારેક ક્યારેક કુશળતાપૂર્વક રાગહાનિનો ભય જન્માવનારા વિવાદી સ્વરનો કિંચિત્ પ્રયોગ કરે છે અને લેશ પણ રાગહાનિ થવા દેતા નથી, તદુપરાંત રાગની વિચિત્રતા અને સૌન્દર્યમાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે. યમન રાગમાં ગ મ ગ । આ રીતે શુદ્ધ મધ્યમનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ત્યારે રાગની શોભા વધેલી અનુભવાય છે.

વળ્ય સ્વર : રાગમાં જે સ્વરોને છોડી દેવામાં આવે છે તેમને વળ્ય સ્વરો કહેવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે દુર્ગા રાગમાં ગાંધાર અને નિષાદ વળ્ય છે. તે જ રીતે ભૂપાલીમાં મધ્યમ અને નિષાદ વળ્ય છે. કેટલાક રાગોમાં આરોહમાં વળ્ય કરેલા સ્વરો અવરોહમાં લેવાય છે. ઉદાહરણ તરીકે આસાવરીના આરોહમાં ગાંધાર અને નિષાદ વળ્ય છે પરંતુ અવરોહમાં લેવાય છે.

વક્ર સ્વર : આરોહમાં કે અવરોહમાં કોઈ એક સ્વર પર્યંત જઈ ત્યાંથી પાછા ફરી તે સ્વરને છોડી આગળના સ્વર પ્રતિ ગતિ કરવામાં આવે છે ત્યારે આ ક્રિયામાં જે સ્વરથી પાછા ફરીએ તે સ્વર

વક થયેલો ગણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે આરોહમાં સા રે ગ મ ગ પ ઘ આ સ્વરો લીધા એમાં મધ્યમ સુધી સીધી ગતિ થઈ છે પરંતુ પછી મધ્યમ પરથી પાછા ફરી ગાંધાર સ્વર લઈ પંચમ લીધો છે. સા રે ગ મ પ ઘ લેવાને બદલે સા રે ગ મ ગ પ ઘ લેવાથી મધ્યમ વક થયો કહેવાય છે. આજ રીતે અવરોહમાં સાં નિ ઘ પ મ ગ આમ સીધી ગતિ ન કરતાં સાં નિ ઘ નિ પ મ ગ કરવાથી ધૈવત વક થયો કહેવાય છે.

હિન્દુસ્થાની રંગીતમાં ગવાતા ગીતપ્રબંધ

સ્વરમાલિકા : કોઈ પણ એક રાગમાં લાગતા સ્વરોની તાલબદ્ધ રચના જે રાગના સ્વરૂપને યોગ્ય રીતે વ્યક્ત કરતી હોય તેને સ્વરમાલિકા અથવા સ્વરાવર્ત—સુરાવટ કહે છે. એને ‘સરગમ’ પણ કહે છે.

લક્ષણગીત : રાગના નિયમો દર્શાવનારું તાલબદ્ધ ગીત જે તે જ રાગમાં રચેલું હોય છે તેને ‘લક્ષણગીત’ કહે છે.

આ ગીતમાં રાગમાં કયા કયા સ્વરો લાગે છે, કોમળ છે કે તીવ્ર, રાગની જ્ઞતિ, તેના વાદી-સંવાદી સ્વરો, તેના ગાનકાળ વગેરે દર્શાવેલાં હોય છે.

ખ્યાલ અને ધ્રુવપદ : ખ્યાલ અને ધ્રુવપદ આ બંનેની ગાયનશૈલી ભિન્ન ભિન્ન છે. બંનેની શબ્દ રચના પણ નિરાળી નિરાળી હોય છે. રસ અને લાવ વ્યક્ત કરવાની શૈલી પણ પૃથક્ પૃથક્ હોય છે. આધુનિક કાળમાં ખ્યાલ-ધ્રુવપદના ગાયનને જ ઉચ્ચશ્રેણીનું ગાયન માનવામાં આવે છે.

ધમાર : ધમાર નામના તાલમાં બાંધેલાં ગીતોને હોરી અથવા ધમાર કહે છે.

ધાતુ

સ્થાયી, અંતરો, સંચારી અને આલોગ — ગીતના આ ચાર અવયવો છે. પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ આ અવયવોને ‘ધાતુ’ની સંજ્ઞા

આપી છે, પ્રાયઃ ખ્યાલમાં સ્થાયી અને અંતરે આ બે અવયવો હોય છે. પરંતુ મોટા ભાગના ધ્રુવપદોમાં પૂર્વકથિત ચારેચાર અવયવો હોય છે. સ્થાયી અને અંતરાવાળા ધ્રુવપદ છે, પણ ઘણા ઓછા. સંચારીને કાઈ કાઈ 'ભોગ' પણ કહે છે.

સ્થાયી : મન્દ્ર સપ્તક અને તાર સપ્તકમાં ગીતનો વિસ્તાર થાય છે તેને સ્થાયી કહે છે.

અંતરે : મધ્યસપ્તક અને તાર સપ્તકમાં ગીતનો વિસ્તાર થાય છે તેને અંતરે કહે છે.

સંચારી : સંચારીની રચના વિશેષ કરીને ૫૩૯, મધ્યમ, અથવા પંચમથી આરંભાય છે, અને તેની ક્ષેત્રમર્યાદા ઘણું કરીને તારસપ્તકના ૫૩૯ સુધીમાં સમાપ્ત થાય છે.

આભોગ : આભોગની રચનામાં તારસપ્તકના સ્વરોનું પ્રાધાન્ય હોય છે, એનું સ્વરૂપ અંતરાથી કાંઈક નિરાળું છે.

પૂર્વાંગ-ઉત્તરાંગ

રાગરચનામાં વેવિધ્ય. સુન્દરતા અને મધુરતા આવે એટલા માટે સ્વરોનાં બે અંગ પાડવામાં આવ્યાં છે: પૂર્વાંગ અને ઉત્તરાંગ. પહેલું અંગ સા, રે, ગ, મ પૂર્વાંગ, બીજું અંગ પ, ઘ, નિ, સાં ઉત્તરાંગ. જે રાગમાં વાદી પૂર્વાંગમાં હોય છે તે સંવાદી ઉત્તરાંગમાં હોય છે. વાદી-સંવાદી સ્વરો એક અંગમાં હોતા નથી. આથી પૂર્વાંગ-વાદી રાગને પૂર્વરાગ અને ઉત્તરાંગવાદી રાગને ઉત્તરરાગ કહેવાય છે. દિવસના બાર વાગ્યાથી રાત્રિના બાર વાગ્યા સુધીમાં જે જે રાગો પ્રચારમાં ગવાય છે તેમને પૂર્વરાગ માનવામાં આવે છે, અને રાત્રિના બાર વાગ્યાથી દિવસના બાર વાગ્યા સુધીમાં જે જે રાગો ગવાય છે તેમને ઉત્તરરાગ માનવામાં આવે છે. કિન્તુ એક મહત્વની વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે તે એ કે જે રાગોમાં ૫૩૯, મધ્યમ

અને. પંચમ—આ સ્વરોમાંથી કોઈ વાદી હોય તો તેમનો પૂવરાગમાં પણ સમાવેશ થઈ શકે છે અને ઉત્તરરાગમાં પણ થઈ શકે છે. એનું કારણ, પૂર્વાંગની સીમા ૫૩૪થી પંચમ પર્યન્ત અને ઉત્તરાંગની સીમા મધ્યમથી તારસપ્તકના ૫૩૪ પર્યન્ત માનવામાં આવે છે—તે છે.

સંધિપ્રકાશ રાગ

સૂર્યોદય સમયે અને સૂર્યાસ્ત સમયે જે રાગો ગાવામાં આવે છે તેને સંધિપ્રકાશ રાગો કહેવામાં આવે છે.

આશ્રય રાગ

પ્રત્યેક થાટમાંથી અનેક રાગો ઉત્પન્ન થયા છે. તેથી પ્રત્યેક થાટને જનક અને પ્રત્યેક રાગને જન્ય કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યેક થાટનું નામ—તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલા—એક પ્રસિદ્ધ રાગના નામ જેવું જ નામ રાખવાનો પ્રચાર છે. જે જન્ય રાગનું નામ થાટને આપવામાં આવે છે તે રાગને આપણી સંગીત પ્રણાલીમાં આશ્રય રાગ કહે છે. એક થાટમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અનેક રાગોને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવાથી એમાં આશ્રયરાગનો ઓછો-વત્તો આભાસ થાય છે, તેથી આશ્રય રાગ જ સર્વ રાગોનો જનક છે એવું ન માનવું જોઈએ. એક જ થાટમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કોઈ પણ રાગના નિયમની મર્યાદા ખંડિત થવાથી થાટવાચક રાગનો આભાસ થવા માટે છે તેથી જ થાટવાચક રાગને આશ્રયરાગ કહેવાની પ્રથા પડી છે. બાકી થાટને રાગનું નામ તો માત્ર સુવિધાને અર્થેજ આપવામાં આવ્યું હોય છે.

તાન

येन विस्तार्यते तानः स तानः कथ्यते बुधैः ।

शुद्धकूटविभेदेन द्विविधास्ते समीरिताः ॥

જેના વડે રાગ વિસ્તારાય છે તે તાન કહેવાય છે. એવું સુર ગાયકોએ કહેવું છે. શુદ્ધતાન અને કૂટતાન આવા વિશેષ ભેદથી તે બે પ્રકારની છે.

અલંકાર

વિશિષ્ટવર્ણસંવર્ધનમલંકારં પ્રચક્ષતે ।

વિશિષ્ટ વર્ણ સમુદાયને અલંકાર કહે છે. એને જ ‘પલટા’ એવા સાદા નામથી ઓળખવામાં આવે છે. અલંકારોમાં સ્વરોની નિયમિત રચના હોય છે. એમાં આરોહ – અવરોહ બંનેની અપેક્ષા રહે છે. અલંકારોના યોગ્ય અભ્યાસથી નાદોપાસક સત્વર સંગીત-પ્રવીણ બને છે. અલંકારોના યોગ્ય અભ્યાસ રહિતનો સંગીતપ્રેમી અનેક વર્ષે પણ સુગાયક બની શકતો નથી.

મીંડ

કાંઈ પણ નિશ્ચિત સ્વર પરથી બીજા નિશ્ચિત સ્વર પર્યન્ત ધર્ષણ દ્વારા એવી રીતે આવડું-જડું કે વચમાં આવતા અન્ય સ્વરોનો આભાસ થાય અને નાદ અખંડ રહી શકે-એને મીંડ કહે છે.

પકડ

રાગવાચક સ્વરસમુદાયને પકડ કહેવામાં આવે છે. તે હોય છે તો છેક નાનો પણ રાગના સ્વરૂપને સંપૂર્ણ રીતે બક્ત કરે છે. પકડને રાગનું મુખ્ય અંગ પણ કહેવાય છે.

આલાપ

રાગના વાદી-સંવાદીને તથા અન્ય વિશેષ સ્વરોને વર્ણ-ગમક વગેરેથી અલંકૃત કરી દર્શાવતાં વિસ્તાર કરવો તેને આલાપ કહે છે.

રાગનું સત્યસ્વરૂપ અને તેની પ્રતિભા તાન દ્વારા પ્રકટ થતાં નથી પરંતુ આલાપ દ્વારા પ્રકટ થાય છે. આલાપ ભાવપ્રધાન છે. એનાથી જ રસાનુભવ થાય છે. આલાપને ‘અનિબદ્ધ’ ગાન પણ કહે છે. કારણ કે એમાં તાલનું બંધન હોતું નથી. આ આલાપ આકાર દ્વારા, નોંમ તોંમ દ્વારા, કે ત, ન, રી, દ, ત, દી વગેરે શબ્દો દ્વારા કરવામાં આવે છે.

*

*

*

તાલ પરિચય

ગીતં વાદ્યં તથા નૃત્યં યસ્તાલે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

“ગાયન, વાદન, અને નૃત્ય તાલ વડે જ શોભે છે.” ગીતને સુવ્યવસ્થિત અને પ્રમાણમાં રાખવા માટે તાલની આવશ્યકતા છે. તાલથી ગીતના રસનું પોષણ થાય છે. તાલ : કાલક્રિયામાનમ્ । “સમયના માપને તાલ કહે છે.” આપણે ગીતનો સમય માપવા માટે હાથથી તાળી આપીએ છીએ અથવા તખ્તાં, મૃદંગ, મંજીરા કે કાંસી વગેરે વાદ્યો પર વ્યવસ્થિત નિયમબદ્ધ આધાત કરીએ છીએ તેને તાલ કહે છે.

માત્રા : તાલના સમયનું અંતર સમજવા માટે માત્રા નામનું સાધન છે. એક સરખી ગતિમાં ગણતરી કરવી તેને માત્રા કહે છે. માત્રાઓના સમૂહથી તાલની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે : છ માત્રાના સમૂહથી દાદરો તાલ, આઠ માત્રાના સમૂહથી કેરમો તાલ, દશમાત્રાના સમૂહથી ઝપતાલ. સામાન્ય રીતે માત્રાનો કાળ એક સેકન્ડ જેટલો માનવામાં આવે છે. માત્રાના સાત પ્રકાર છે. તેમનાં નામ : ચતુસ્ર, ગુરુ, લઘુ, દ્રુત, અણુદ્રુત, અણુઅણુદ્રુત, અણુઅણુઅણુદ્રુત. ચતુસ્રની ચાર માત્રા, ગુરુની બે માત્રા, લઘુની એક માત્રા, દ્રુતની અર્ધી માત્રા, $\frac{૩}{૪}$, અણુદ્રુતની પા માત્રા, $\frac{૩}{૪}$, અણુઅણુદ્રુતની અર્ધ પા માત્રા, $\frac{૩}{૪}$ અને અણુઅણુઅણુદ્રુતની $\frac{૩}{૪}$ માત્રા છે.

લય : તાલની ગતિને લય કહે છે. લય ત્રણ પ્રકારની છે : ૧. વિલંબિત ૨. મધ્ય ૩. દ્રુત. વિલંબિત લયની ગતિ ધીમી છે. વિલંબિત લયથી બે ગણી ઉતાવળી ગતિને મધ્યલય ગણવામાં આવે છે અને તે મધ્યલયથી બે ગણી ઉતાવળી ગતિને દ્રુત લય ગણવામાં આવે છે. કેટલાક ગાયકો વિલંબિત લયને ‘દા’ લય અને દ્રુતલયને ‘જલદ’ લયના નામથી ઓળખાવે છે.

તાલ કેરબો

માત્રા ૪

મધ્યલય. માધ્યમ૦

અંક	૧ ૬ ૨ ૬	૩ ૬ ૪ ૬
તબલાના બોલ	ઘાગિ ન તી	ન ક ઘી ન
	૦ ૦ ૦ ૦	૦ ૦ ૦ ૦
તાલચિહ્ન	૧	+

વિવેચન

આ તાલનું નામ કેરબો છે. હિન્દીમાં એને કહરવા કહે છે. આ તાલ લોકપ્રસિદ્ધ અને સરલ છે. રાસ, ગરબા, ભજનો, ફિલ્મનાં ગીતો વગેરે મોટા ભાગે આ જ તાલમાં હોય છે. આમાં ચાર માત્રા છે. તેને બે ખંડમાં વિભક્ત કરવામાં આવી છે. પહેલા ખંડમાં બે માત્રા છે. એ જ રીતે બીજા ખંડમાં પણ બે માત્રા છે. પહેલી માત્રા પર તાળી પડે છે. ત્રીજી માત્રા પર ખાલી છે. ખાલી વખતે તાળી અપાતી નથી પરંતુ તાલસ્થાન છે એવું સંકેતથી દર્શાવાય છે.

૧. પ્રત્યેક તાલની પહેલી માત્રા પર તાળી પડે છે. પહેલી માત્રાને 'સમ' કે 'માન' કહેવામાં આવે છે. સમની નિશાની દર્શાવવા શબ્દોની નીચે, સ્વરોની નીચે, અથવા તબલાના બોલની નીચે ૧ અંક લખેલો હોય છે.

+ આ ચિહ્નને 'ખાલી' અથવા 'કાલ' કહે છે. પ્રત્યેક તાલમાં - જેમાં ખાલી હોય તેમાં - ખાલીના સ્થાને તાળી અપાતી નથી. પરંતુ સંજ્ઞાથી તાલસ્થાન સૂચવાય છે. સમની તાળી પ્રત્યેક તાલમાં પહેલા અંક પર જ અપાય છે. જે તાલોમાં ખાલી છે તે તે તાલમાં કોઈ નિર્ણિત માત્રા પર જ દર્શાવાય છે. પરંતુ પ્રત્યેક તાલમાં ખાલીની માત્રા સમની માફક નિર્ણિત સ્થાન પકડી રાખતી નથી. અર્થાત્ કેરબા તાલમાં ખાલી ત્રીજી માત્રા પર દર્શાવાય છે ત્યારે દાદરામાં ખાલી ચોથી માત્રા પર દર્શાવાય છે. ત્રિતાલમાં પાંચમી માત્રા પર દર્શાવાય છે ત્યારે ઝપતાલમાં છઠી માત્રા પર

૧૯

દર્શાવાય છે. એકતાલમાં તો એક ખાલીને બદલે બે ખાલી છે. એક ખાલી છે બીજી માત્રા પર ત્યારે બીજી ખાલી છે ચોથી માત્રા પર. આ ઉદાહરણોથી સમજાઈ ગયું હશે કે સમ સદા પહેલી માત્રા જ પકડી રાખે છે, જ્યારે ખાલી દરેક તાલમાં જુદી જુદી માત્રાઓ બદલતી જણાય છે.

કોઈ પણ તાલની નિર્ણિત કરેલી માત્રાનું એક વર્તુલ-કુંડાળું-પૂરું કરીએ એટલે એક 'આવર્તન' પૂરું કર્યું કહેવાય.

તાલ દાદરો

માત્રા ૬

વિલંબિતલય. માધ્યમ-

અંક	૧	૨	૩	૪	૫	૬
તમ્બાના બોલ	ઘા	ઘી	ના	ઘા	તી	ના
	-	-	-	-	-	-
તાલચિહ્ન	૧			+		

વિવેચન

આ તાલનું નામ દાદરો છે. આ તાલ પણ લોકપ્રસિદ્ધ અને અતિ સરલ છે. આમાં છ માત્રા છે. તેને બે ખંડમાં વિભક્ત કરવામાં આવી છે. પહેલા ખંડમાં ત્રણ માત્રા છે એ જ રીતે બીજા ખંડમાં પણ ત્રણ માત્રા છે. પહેલી માત્રા પર તાળી પડે છે. ચોથી માત્રા પર ખાલી છે.

તાલ એકતાલ

માત્રા ૬

મધ્યલય. માધ્યમ૦

અંક	૧	૨	૩	૪	૫	૬
તમ્બાના બોલ	ઘી ઘી	ઘા ત્રક	તૂ ના	ક ત્તા	ઘા ત્રક	ઘી ના
	૦ ૦	૦ ૪	૦ ૦	૦ ૦	૦ ૪	૦ ૦
તાલચિહ્ન	૧	+	૩	+	૫	૬

વિવેચન

આ તાલનું નામ એકતાલ છે. આમાં ખ્યાલ ગવાય છે. એકતાલની છ માત્રા છે. તેને છ ખંડમાં વિભક્ત કરવામાં આવી

૨૦

છે. પ્રત્યેક ખંડમાં એક એક માત્રા છે. પહેલી માત્રા પર તાળી, બીજી માત્રા પર ખાલી, ત્રીજી માત્રા પર તાળી, ચોથી માત્રા પર ખાલી, પાંચમી માત્રા પર તાળી અને છઠ્ઠી માત્રા પર તાળી પડે છે.

૧-૩-૫-૬ તાલચિહ્નમાં જ્યાં અંક આપ્યા હોય ત્યાં તેટલામી માત્રા સમજવી, ૧ થી સમ, ૩ થી ત્રીજી માત્રા, ૫ થી પાંચમી માત્રા, ૬ થી છઠ્ઠી માત્રા.

આ મધ્યસ્થના એકતાલની છ માત્રા ગણી છે. તે જ રીતે વિવંશિતં સ્થના એકતાલની બાર માત્રા ગણવામાં આવે છે. એના પણ છ વિભાગ છે. પ્રત્યેક વિભાગમાં બે માત્રા છે. પહેલી માત્રા પર તાળી, ત્રીજી માત્રા પર ખાલી, પાંચમી માત્રા પર તાળી, સાતમી માત્રા પર ખાલી, નવમી માત્રા પર તાળી અને અગિયારમી માત્રા પર તાળી અપાય છે. વિવંશિત એકતાલમાં ગવાતા ખ્યાલોને 'બડાખ્યાલ' કહેવામાં આવે છે. એ બડાખ્યાલને ગૂજરાતીમાં 'મોટો ખ્યાલ' કહે છે.

તાલ ત્રિતાલ	માત્રા ૮	મધ્યસ્થ. માધ્યમ ૦
અંક	૧ ૬ ૨ ૬	૩ ૬ ૪ ૬
તમ્બાના બોલ	ઝાઘીઘીઘા	ઝાઘીઘીઘા
તાલચિહ્ન	૧	૩

વિવેચન

આ તાલનું નામ ત્રિતાલ છે. આ તાલ પણ લોકપ્રસિદ્ધ અને અતિ સરલ છે. આમાં નાના ખ્યાલો - હિન્દીમાં છોટે ખ્યાલ - ગાવામાં આવે છે. ત્રિતાલની આઠ માત્રા છે. તેને ચારખંડમાં વિભક્ત કરવામાં આવી છે. પ્રત્યેક ખંડમાં બે-બે માત્રા છે. પહેલી માત્રા પર પહેલી તાળી પડે છે, ત્રીજી માત્રા પર બીજી તાળી પડે છે. પાંચમી માત્રા પર ખાલી દર્શાવાય છે અને સાતમી માત્રા

પર ત્રીજી તાળી પડે છે. આ તાલમાં ત્રણ તાળી પડે છે તેથી તેનું નામ ત્રિતાલ પાડવામાં આવ્યું છે.

આ મધ્યક્ષયના ત્રિતાલની આઠ માત્રા ગણી છે. તે જ રીતે વિદ્યમિત લયના ત્રિતાલની સોળ માત્રા ગણવામાં આવે છે. એના પછી ચાર જ વિભાગ છે. પ્રત્યેક વિભાગમાં ચાર-ચાર માત્રાઓ છે. પહેલી માત્રા પર પહેલી તાળી પડે છે, પાંચમી માત્રા પર બીજી તાળી પડે છે, નવમી માત્રા પર ખાલી દર્શાવાય છે અને તેરમી માત્રા પર ત્રીજી તાળી પડે છે.

તાલ ઝપતાલ

માત્રા ૧૦

વિદ્યમિતલય. માધ્યમ —

અંક	૧ ૨	૩ ૪ ૫	૬ ૭	૮ ૯ ૧૦
તમ્બાના બોલ	ધી ના	ધી ધી ના	તી ના	ધી ધી ના
	- -	- - -	- -	- - -
તાલચિહ્ન	૧	૩	+	૮

વિવેચન

આ તાલનું નામ ઝપતાલ છે. આનો ઉપયોગ ખ્યાલમાં કરવામાં આવે છે. આ જ નામ, આટલી જ માત્રા અને આવાજ વિભાગવાળો ઝપતાલ ધ્રુવપદમાં પણ વપરાય છે. આ ઝપતાલમાં દશ માત્રા છે. એને ચાર ખંડમાં વિભક્ત કરવામાં આવી છે. પહેલાં ખંડમાં બે માત્રા, બીજા ખંડમાં ત્રણ માત્રા, ત્રીજા ખંડમાં બે માત્રા અને ચોથા ખંડમાં ત્રણ માત્રા છે. પહેલી માત્રા પર તાળી પડે છે, ત્રીજી માત્રા પર પણ તાળી પડે છે, છઠ્ઠી માત્રા પર ખાલી દર્શાવાય છે અને આઠમી માત્રા પર તાળી પડે છે.

| બીજી એક રેખા તાલખંડ પૂરો થયાની નિશાની છે.

|| બીજી બે રેખા તાલમાં આવર્તન પૂરું થયાની નિશાની છે. ગીતમાં સ્થાયી પૂરી થયાની નિશાની છે.

||| બીજી ત્રણ રેખા ગીતમાં અંતરો પૂરો થયાની નિશાની છે.

*

સ્વરલિપિ પરિચય

આ ગ્રંથમાં કે. પં. વિષ્ણુ દિગમ્બરજીની સ્વરલિપિ સ્વીકારેલી છે. માત્ર એની રજૂઆત નવીન રીતે કરવામાં આવી છે. કે. પં. ભાતખંડેજીની પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરનારાઓને આ પદ્ધતિ સહજ સાધ્ય માલૂમ પડશે અને આ પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરનારાઓને કે. પં. ભાતખંડેજીની પદ્ધતિ સહજ સાધ્ય માલૂમ પડશે. આમ ઉભય પક્ષની સ્વરલિપિ સંબંધીની સમસ્યા અમુક અંશમાં હલ થઈ જશે એવું મારું અનુમાન છે.

નિં ઘં પં મં... મન્દ્ર સપ્તકના સ્વરો ઓળખવા માટે સ્વરોના માથે બિન્દી કરવામાં આવે છે.

સા રે ગ મ... મધ્ય સપ્તકના સ્વરો ઓળખવા માટે સ્વરોને કાંઈ પણ ચિહ્ન કરવામાં આવતું નથી.

સા[!] રે[!] ગ[!] મ[!]... તાર સપ્તકના સ્વરો ઓળખવા માટે સ્વરોના માથે જાબી રેખા દોરવામાં આવે છે.

સા રે ગ મ... શુદ્ધ સ્વરોને કાંઈ પણ નિશાની કરવામાં આવતી નથી.

રે ગ ઘ નિ... ક્રોમત્ર સ્વરોને ઓળખવા માટે તેમને અર્ધા લખવામાં આવે છે (સ્વર રહિત રાખવામાં આવે છે.)

મા તીવ્ર સ્વરને ઓળખવા માટે તેને દીર્ઘ લખવામાં આવે છે.

સા રે ગ મ... કોઈ પણ નિશાની વિનાનો સ્વર શુદ્ધ છે. મધ્ય સપ્તકનો છે. મધ્યલયનાં ગીત કે સ્વરમાલિકામાં હોય તો તે અર્ધી માત્રાનો છે અને વિલંબિતલયનાં ગીત કે સ્વરમાલિકામાં હોય તો તે એક માત્રાનો છે.

સા ડ ડ ડ ... સ્વરની સાથે લખેલો પ્રત્યેક અવગ્રહ સ્વરને મધ્ય-
લયમાં અર્ધી માત્રા જેટલો દીર્ઘ કરે છે. વિલંબિત-
લયમાં એક માત્રા જેટલો દીર્ઘ કરે છે. વિશેષ
અવસ્થામાં એની નીચે માત્રાચિહ્ન કરવામાં આવે છે.
ઉદાહરણ તરીકે :— ડ ડ ડ અર્ધી માત્રાના
ચિહ્નથી અર્ધી માત્રા જેટલો, પા માત્રાના ચિહ્નથી
પા માત્રા જેટલો અને અર્ધ પા માત્રાના ચિહ્નથી
અર્ધ પા માત્રા જેટલો દીર્ઘ બને છે.

સા રે ગ મ ... સ્વરની નીચે દોરેલી આડી રેખા એક માત્રાની
નિશાની છે.

સા રે ગ મ ... સ્વરની નીચે દોરેલું પોલું મીડું અર્ધી માત્રાની
૦ ૦ ૦ ૦ નિશાની છે.

વિલંબિતલય. માધ્યમ - ... આવું દર્શાવેલું હોય ત્યાં તે ગીતમાં કે
સ્વરમાલિકામાં આવેલા માત્રાચિહ્ન રહિત સ્વરોને
એક-એક માત્રાના માનવા.

મધ્યલય. માધ્યમ ૦ ... આવું દર્શાવેલું હોય ત્યાં તે ગીતમાં કે
સ્વરમાલિકામાં આવેલા માત્રાચિહ્નરહિત સ્વરોને
અર્ધી-અર્ધી માત્રાના માનવા.

સા રે ગ મ ... સ્વરની નીચે દર્શાવેલો અર્ધ ચન્દ્રાકાર પા માત્રાની
નિશાની છે.

સા રે ગ મ ... સ્વરની નીચે દર્શાવેલા બે અર્ધ ચન્દ્રાકાર અર્ધ પા
માત્રાની નિશાની છે.

સા રે ગ સ્વરની નીચે દર્શાવેલી એક આડી વક્ર રેખા કે
માત્રાની નિશાની છે.

સા રે ગ સ્વરની નીચે દર્શાવેલી બે આડી વક્ર રેખા જે
 માત્રાની નિશાની છે.

મ સા
 ગ નિ જ્યાં મુખ્ય સ્વરની ઉપર બીજો સ્વર લખેલો હોય
 ત્યાં ઉપરના સ્વરનો સ્પર્શ કરી મુખ્ય સ્વરનું
 ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ. એને કણ સ્વર કહે છે.

મ ગ રે મીંડની નિશાની.

| એક જામી રેખા તાલખંડ પૂરો થયાની નિશાની છે.

|| જામી બે રેખા તાલમાં આવર્તન પૂરું થયાની
 નિશાની છે. ગીતમાં સ્થાયી પૂરી થયાની નિશાની છે.

||| જામી ત્રણ રેખા ગીતમાં અંતરો પૂરો થયાની
 નિશાની છે.

+ આ નિશાનીથી તાલની ખાલી (કાળ) સૂચવાય છે.

૧, ૨, ૩, ૪, ૫ ગીતમાં આ આંકડાઓથી તાલની માત્રા સૂચવાય છે.
 ત્યાં ત્યાં તાળી આપવાની હોય છે.

મનડા.મા.રા. શબ્દોની વચ્ચેમાં દર્શાવેલું ટપકું શબ્દને સ્વરની માત્રા
 જેટલો દીર્ઘ કરે છે.

કે . પં. વિષ્ણુદિગમ્ભરજીની સ્વલિપિના અભ્યાસીઓ માટે

- (૧) તાલખંડ સૂચવનારી ઊભી રેખા દોરવી.
- (૨) ગીતનું આવર્તન પૂરું થાય એટલે બીજું આવર્તન એની નીચે લખવું. ઓછી માત્રાના તાલવાળાં ગીતનાં બે આવર્તન એક જ પંક્તિમાં લખી શકાય.
- (૩) સ્થાયી અને અંતરાને નામ લખી છૂટાં પાડવાં, સળંગ ન લખવાં.
- (૪) વિદ્યંબિતલયનાં ગીત કે સ્વરમાલિકામાં સર્વત્ર — એક માત્રાનું નિશાન ન દર્શાવવું પરંતુ માત્રાની લેવું કે વિદ્યંબિતલયનો પ્રત્યેક સ્વર એક માત્રાનો છે. વળી વિદ્યંબિતલયમાં બે ત્રણ કે ચાર માત્રા દર્શાવવા ૬ ૬ ૬ ૬ અવગ્રહો વધારવા પરંતુ ~ બે માત્રાનું નિશાન અથવા x ચાર માત્રાનું નિશાન ન વાપરવાં. તે જ પ્રમાણે મધ્યલયનાં ગીત કે સ્વરમાલિકામાં સર્વત્ર ૦ અર્ધી માત્રાનું નિશાન ન દર્શાવવું પરંતુ માત્રાની લેવું કે મધ્યલયનો પ્રત્યેક સ્વર અર્ધી માત્રાનો છે. તેમ જ મધ્યલયમાં — એક માત્રા ~ બે માત્રા કે x ચાર માત્રાનાં ચિહ્નો ન દર્શાવવાં. ૬ ૬ ૬ ૬ અવગ્રહોથી અર્ધી માત્રાઓ વધારી આખી માત્રાઓ ગણવી.
- (૫) વિદ્યંબિતલયમાં એક માત્રાથી ન્યૂત માત્રાઓની ગણતરી માટે એક માત્રાથી ન્યૂત માત્રાનાં ચિહ્નો દર્શાવવાં.
- (૬) મધ્યલયમાં અર્ધી માત્રાથી ન્યૂત માત્રાઓની ગણતરી માટે — અર્ધી માત્રાથી ન્યૂત માત્રાનાં ચિહ્નો દર્શાવવાં.

स्वरशिक्षा

(१)

सा, सासा, सासासा, सासासासा । सारे, रेसा, सासारे, सारेसा, रेसासा,
रेरेसा, रेसारे, सारेरे, सासारेरे, सारेसारे, रेसासारे, रेरेसासा, रेसारेसा,
सारेरेसा । सारेग, सागरे रेसाग, रेगसा, गसारे, गरेसा, सासारेरेग,
सासागगरेरे, रेरेसासागग, रेरेगगसासा, गगसासारेरे, गगरेरेसासा ।
सा, सारेसा, सारेगरेसा, सारेगमगरेसा । रे, रेसारे, रेसागरेसारे,
रेसागरेमगरेसारे । ग, गरेग, गरेसारेग, गरेसागरेमगरेसारेग । म, मगम,
मगरेगम, मगरेसागरेग ।

(२)

सारेगम, सारेमग, सागरेम, सागमरे, सामरेग सामगरे ।
रेसागम, रेसामग, रेगसाम, रेगमसा, रेमसाग, रेमगसा ।
गसारेम, गसामरे, गरेसाम, गरेमसा गमसारे, गमरेसा ।
मसारेग, मसागरे, मरेसाग, मरेगसा, मगसारे, मगरेसा ।

(३)

प, पधप, पधनिधप, पधनिसानिधप । ध, धपध, धपधनिधपध, धपधनि-
सानिधपध । नि, निधनि, निधपधनि, निधपधनिसानिधपधनि । पधनिसा,
पधसानि, पनिधसा, पनिसाध, पसाधनि, पसानिध । धपनिसा, धपसानि,
धनिपसा, धनिसाप, धसापनि, धसानिप । निपधसा, निपसाध, निधपसा,
निधसाप, निसाधप, सापधनि, सापनिध, साधपनि, साधनिप, सानिपध,
सानिधप ।

(४)

- (१) सा, सारेसा, सारेगरेसा, सारेगमगरेसा, सारेगमपमगरेसा, सारेग-
मपधपमगरेसा, सारेगमपधनिधपमगरेसा, सारेगमपधनिसानिध-
पमगरेसा ।
- (२) रे, रेसारे, रेसारेगरेसारे, रेसारेगमगरेसारे, रेसारेगमपमगरेसारे,
रेसारेगमपधपमगरेसारे, रेसारेगमपधनिधपमगरेसारे, रेसा-
रेगमपधनिसानिधपमगरेसारे ।
- (३) ग, गरेग, गरेसारेग, गरेसारेगमगरेसारेग, गरेसारेगमपमगरेसारेग,
गरेसारेगमपधपमगरेसारेग, गरेसारेगमपधनिधपमगरेसारेग, गरे-
सारेगमपधनिसानिधपमगरेसारेग ।
- (४) म, मगम, मगरेगम, मगरेसारेगम, मगरेसारेगमपमगरेसारेगम,
मगरेसारेगमपधपमगरेसारेगम, मगरेसारेगमपधनिधपमगरेसारे-
गम, मगरेसारेगमपधनिसानिधपमगरेसारेगम ।
- (५) प, पमप, पमगमप, पमगरेसारेगमप, पमगरेसारेगमपधपमगरे-
सारेगमप, पमगरेसारेगमपधनिधपमगरेसारेगमप, पमगरेसारेग-
मपधनिसानिधपमगरेसारेगमप ।
- (६) ध, धपध, धपमपध, धपमगमपध, धपमगरेगमपध, धपमगरेसारे-
गमपध, धपमगरेसारेगमपधनिधपमगरेसारेगमपध, धपमगरेसारेग-
मपधनिसानिधपमगरेसारेगमपध ।
- (७) नि, निधनि, निधपधनि, निधपमपधनि, निधपमगमपधनि, निध-
पमगरेगमपधनि, निधपमगरेसारेगमपधनि, निधपमगरेसारेगम-
पधनिसानिधपमगरेसारेगमपधनि ।
- (८) सा, सानिसा, सानिधनिसा, सानिधपधनिसा, सानिधपमपधनिसा,
सानिधपमगमपधनिसा, सानिधपमगरेगमपधनिसा, सानिधपमगरे
सारेगमपधनिसा ।

२८

(५)

- (१) सा, सारेसा, सागसा, सामसा, सापसा, साबसा, सानिसा, सासासा ।
- (२) रे, रेसारे, रेगरे, रेमरे, रेपरे, रेधरे, रेनिरे, रेसारे रेरेरे ।
- (३) ग गरेग, गसाग, गमग, गपग, गधग, गनिग, गसाग, गरेग,
गगग ।
- (४) म, मगम, मरेम, मसाम, मपम, मधम, मनिम, मसाम, मरेम,
मगम, ममम ।
- (५) प, पमप, पगप, परेप, पसाप, पधप, पनिप, पसाप, परेप, पगप,
पमप, पपप ।
- (६) ध, धपध, धमध, धगध, धरेध, धसाध, धनिध, धसाध, धरेध,
धगध ।
- (७) नि, निधनि, निपनि, निमनि, निगनि, निरेनि, निसानि, निसानि,
निरेनि, निगनि ।
- (८) सा, सानिसा, साबसा, सापसा, सामसा, सागसा, सारेसा, सासासा,
सारेसा, सागसा, सामसा, सापसा ।
- (९) रे, रेसा, रे, रेनिरे, रेधरे, रेपरे, रेमरे, रेगरे, रेरेरे, रेसारे, रेरेरे,
रेगरे, रेमरे, रेपरे ।
- (१०) ग, गरेग, गसाग, गनिग, गधग, गपग, गमग, गगग, गरेग, गसाग,
गगग, गमग, गपग ।

અલંકાર

૧

તાલ ત્રિતાલ

માત્રા ૮

મધ્યલય, માધ્યમ૦

પહેલી માત્રા પર તાળી, ત્રીજી માત્રા પર તાળી, પાંચમી માત્રા પર ખાલી અને સાતમી માત્રા પર તાળી આપવી.

(૧) સાડરેડ । ગડમડ । પડઘડ । નિડસાડ । ન । સાડનિડ । ઘડપડ ।
૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦

મડગડ । રેડસાડ ॥
૦૦૦૦ ૦૦૦૦

(૨) સાડરેગ । રેડગમ । ગડમપ । મડપઘ । ન । પડઘનિ । ઘડનિસા ।
૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦

સાનિડઘ । નિઘડપ । ન । ઘડડમ । પમડગ । મગડરે । ગરેડસા ॥
૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦

(૩) સારેગડ । રેગમડ । ગમપડ । મપઘડ । ન । પઘનિડ । ઘનિસાડ ।
૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦

ડસાનિઘ । ડનિઘપ । ન । ડઘડમ । ડપમગ । ડમગરે । ડગરેસા ॥
૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦

(૪) સારેગમ । પઘનિસા । સાનિઘપ । મગરેસા ॥
૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦

(५) सारेसारेगग । रेगेरेगमम । गमगमपप । मपमपधध ।
 ००~~~~ ००~~~~ ००~~~~ ००~~~~
 पधपधनिनि । धनिधनिसासा । सासानिधनिध । निनिधपधप ।
 ००~~~~ ००~~~~ ००~~~~ ००~~~~
 धधपमपम । पपमगमग । ममग रेगेरे । गगरेसारेसा ॥
 ~~~~०० ~~~~०० ~~~~०० ~~~~००

(६) सारेसारेगग । रेगेरेगमम । गमगमपप । मपमपधध ।
 ~~~~०० ~~~~०० ~~~~०० ~~~~००
 पधपधनिनि । धनिधनिसासा । सासानिधनिध । निनिधपधप ।
 ~~~~०० ~~~~०० ००~~~~ ००~~~~
 धधपमपम । पपमगमग । ममग रेगेरे । गगरेसारेसा ॥
 ००~~~~ ००~~~~ ००~~~~ ००~~~~

(७) सारेसारेसारेग । रेग रेग रेगम । गमगमगमप । मपमपमपध ।
 ~~~~~~० ~~~~~~० ~~~~~~० ~~~~~~०
 पध पधपधनि । धनिधनिधनिसा । सासानिधनिधनिध । निधपधपधप ।
 ~~~~~~० ~~~~~~० ०~~~~~ ०~~~~~
 धपमपमपम । पमगमगमग । मग रेग रेगेरे । गगरेसारेसारेसा ॥
 ०~~~~~ ०~~~~~ ०~~~~~ ०~~~~~

(८) सारेसासा रेगेरे रे । गमगमपमम । पधपधनिधध । निसानिनि
 ~~~~~~ ~~~~~~ ~~~~~~ ~~~~~~
 ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
 सारेसासा । सासारसानिनिसानि । धधनिधपधप । ममपम
 ~~~~~~ ~~~~~~ ~~~~~~ ~~~~~~
 गगमग । रेगेरेसासारेसा ॥
 ~~~~~~ ~~~~~~ ~~~~~~

*

*

*

૩૧

૨

તાલ એકતાલ

માત્રા ૬

મધ્યસ્થ. માધ્યમ.

પહેલી માત્રા પર તાળી, બીજી માત્રા પર ખાલી, ત્રીજી પર તાળી, ચોથી પર ખાલી, પાંચમી પર તાળી અને છઠ્ઠી માત્રા પર તાળી આપવી.

(૯) સાડા ગડા રેડા મડા ગડા પડા ના મડા ઘડા પડા નિડા ઘડા સાડા
૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦

સાડા ઘડા નિડા પડા ઘડા મડા ના પડા ગડા મડા રેડા ગડા સાડા ॥
૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦

(૧૦) સાગા રેમગ પગ મધ પનિ ઘસા ના સાધ નિપ ધમ
૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦
પગ મરે ગસા ॥
૦૦ ૦૦ ૦૦

(૧૧) સાડા ગગ રેડા મમ ગડા પપ ના મડા ઘઘ પડા નિનિ
૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦

ઘડા સાસા ના સાસા ડધ નિનિ ડપ ઘઘ ડમ ના
૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦

પપ ડગ મમ ડરે ગગ ડસા ॥
૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦

(૧૨) સાસા ગડા રેરે મડા ગગ પડા ના મમ ઘડા પપ નિડા
૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦

ઘઘ સાડા ના ડસા ઘઘ ડનિ પપ ડધ મમ ના
૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦ ૦૦

३२

५प। गग। ५म। रेरे। ५ग। सासा॥

०० ०० ०० ०० ०० ००

(१३) सारे। गग। रेग। मम। गम। पप। मप। धध। पध। निनि।

०० ०० ०० ०० ०० ०० ०० ०० ०० ००

धनि। सासा। निध। निनि। धर। धध। पम।

०० ०० ०० ०० ०० ०० ०० ००

पप। मग। मम। गरे। गग। रेसा॥

०० ०० ०० ०० ०० ००

(१४) साग। रेसा। रेम। गरे। गग। मग। मध। पम। पनि।

०० ०० ०० ०० ०० ०० ०० ०० ००

धप। धसा। निध। धनि। साध। पध। निप। मप। धम।

०० ०० ०० ०० ०० ०० ०० ०० ००

गम। पग। रेग। मरे। सारे। गसा॥

०० ०० ०० ०० ०० ००

(१५) गरेसा। मगरे। पमग। धपम। निधप। सानिध। धनिसा।

०० ०० ०० ०० ०० ०० ००

पधनि। मपध। गमप। रेगम। सारेग॥

०० ०० ०० ०० ००

(१६) गरेसारे। मगरेग। पमगम। धमप। निधध। सानिधनि।

०० ०० ०० ०० ०० ०० ००

निधनिसा। धपधनि। पमपध। मगमप। गरेगम। रेसारेग॥

०० ०० ०० ०० ०० ०० ००

*

*

*

ताल अपताल

मात्रा १० विक्षिप्तलय. माध्यम—

पहेली मात्रा पर ताणी, त्रीश मात्रा पर ताणी, छद्दी मात्रा
पर आदी અને આદી માત્રા પર તાળી આપવી.

(૧૭) સારે। સારેગ। રેગ। રેગમ।૦। ગમ। ગમપ। મપ।

— — — — — — — — — — — — — — — —

મ પ ઘ।ન પ ઘ। પ ઘનિ। ઘનિ। ઘનિસા।ન સાનિ। ઘનિધ।

— — — — — — — — — — — — — — — —

નિધ। પ ઘપ।ન ઘપ। મ પમ। પમ। ગમગ।૦। મગ।

— — — — — — — — — — — — — — — —

રે ગ રે। ગ રે। સારેસા ॥

— — — — — — — — — — — — — — — —

(૧૮) સારે। ગમપ। રેગ। મપઘ।૦। ગમ। પ ઘનિ। મપ।

— — — — — — — — — — — — — — — —

ઘનિસા।ન સાનિ। ઘપમ। નિધ। પમગ।ન ઘપ। મગરે।

— — — — — — — — — — — — — — — —

પમ। ગ રેસા ॥

— — — — — — — — — — — — — — — —

(૧૯) સામ। રેપગ। ઘમ। નિપસા।૦। સાપ। નિમઘ। ગપ।

— — — — — — — — — — — — — — — —

રે મ સા।

— — — — — — — — — — — — — — — —

(૨૦) સારેગમ રેગમપ। ગમપઘમપઘનિપઘનિસા। સાનિઘપનિઘપમ।

~~~~~ ~~~~~ ~~~~~ ~~~~~ ~~~~~ ~~~~~ ~~~~~ ~~~~~ ~~~~~

ઘપમગ પમગરે મગરેસા ॥

~~~~~ ~~~~~ ~~~~~ ~~~~~ ~~~~~ ~~~~~ ~~~~~ ~~~~~ ~~~~~

૩૪

૪

તાર કેરો

ભાત્રા ૮

વિલંબિતલય. માધ્યમ—

પહેલી ભાત્રા પર તાળી, ત્રીજી ભાત્રા પર તાળી, પાંચમી
ભાત્રા પર ખાલી અને સાતમી ભાત્રા પર તાળી આપવી.

(૨૧) સાસા । રે રે । ગ ગ । મ મ । પ પ । ઘ ઘ । નિ નિ । સાસા ।
— — — — — — — —

સાસા । નિ નિ । ઘ ઘ । પ પ । મ મ । ગ ગ । રે રે । સાસા ॥
— — — — — — — —

તાલ કેરો

ભાત્રા ૪

મધ્યલય. માધ્યમ

પહેલી ભાત્રા પર તાળી અને ત્રીજી ભાત્રા પર ખાલી દર્શાવવી.

(૨૨) સારેરેગ । ગમમપ । પધધનિ । નિસાસારે । રેસાસાનિ ।
૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦

નિધધપ । પમમગ । ગરેરેસા ॥
૦૦૦૦ ૦૦૦૦ ૦૦૦૦

(૨૩) સાનિરેસાગરેમગ । પમધપનિધસાનિ । નિસાધનિપધમપ ।
~~~~~ ~~~~~ ~~~~~

ગમરેગસારેનિસા ॥
~~~~~

३५

५

ताक्ष द्वादशैः

भात्रा ६ [वलंभितक्षय. भाध्यम -

पङ्केदी भात्रा पर ताणी अने योथी भात्रा पर भाद्री दर्शाववी.

(२४) सारेसा । रे ग रे । ० । ग म ग । म प म । ० । प ध प । ध नि ध । ० ।

निसानि । सारेसा । ० । सारेसा । निसानि । ० । ध नि ध । प ध प । ० ।

म प म । ग म ग । ० । रे ग रे । सारेसा ॥

(२५) सारेसागऽग । रे ग रे मऽम । ० । ग म ग पऽप । म प म धऽध । ० ।

०००००० ०००००० ०००००० ००००००

प ध प निऽनि । ध नि ध साऽसा । ० । साऽसा ध नि ध । निऽनि प ध प । ० ।

०००००० ०००००० ०००००० ००००००

धऽध म प म । पऽप ग म ग । ० । मऽम रे ग रे । गऽग सा रे सा । ० ।

०००००० ०००००० ०००००० ००००००

ભૂપાલી રાગ

શાસ્ત્રાધાર

ભૂપાલી નામ રાગસ્ત્વિહ સરિગપધૈઃ પંચત્રીઙ્ગસ્વરૈઃ ।
 સ્યાદારોહે ચાવરોહેઽપિ ચ સ જલુ પુનર્નૈઙ્ગમેદં પ્રમેદે ॥
 ગાંધારો ધૈવતોઽન્ન પ્રવિલસત ઉભૌ વાદિસંવાદિનૌ તૌ ।
 પ્રહ્યાતઙ્ગચૌદુઙ્ગોઽયં નિશિ ગુણનિકરંર્ગીયતે પૂર્વયામે ॥
 રાગકલ્પદ્રુમાંકુરે ।

સુપ્રસિદ્ધ ભૂપાલી નામક રાગમાં સારેગપધ આ પાંચ શુદ્ધ સ્વરોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એનાં આરોહ-અવરોહ સમાન છે. એમાં ગાંધાર વાદી અને સંવાદી ધૈવત પ્રકાશે છે. નતિ ઔડવ-ઔડવ છે. રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે ગવાય છે.

આરોહે ચાવરોહે ચ ભૂપાલી મનિર્વાજતા ।
 ગાંશાધૈવતસંવાદિત્યુક્તા તૌઙ્ગસ્વરૈર્નિશિ ॥
 રાગચન્દ્રિકાયામ્ ।

આરોહ અને અવરોહમાં ભૂપાલી રાગ મન્તિ હીન છે. શેષ સ્વરો શુદ્ધ છે. વાદી ગાંધાર અને સંવાદી ધૈવત છે. રાત્રિમાં ગવાય છે.

ગરી સઘૌ સરી ગજ્જ પગી ઘરી ગરી ચ સઃ ।
 ભૂપાલી કથ્યતે લોકે મનિહીના ચ ગાંશિકા ॥
 અમિત્તવરાગમંજર્યામ્ ।

ગ, રે, સાધં, સારેગ, પગ, ઘપગ, રે, સા — આ સ્વરો વડે ગવાતો, મન્તિ હીન, વાદી ગાંધારવાળો રાગ ભૂપાલી કહેવાય છે.

રૂપરેખા

(અનુક્રમ)

આરોહ-અવરોહ તું ત્યાગીને મન્તિ ભૂપ ગા,
શુદ્ધ સ્વરે નિશારંભે, ગા અંશ ને ઉપાંશ ધા.

ભૂપાલી રાગ કલ્યાણ થાટ — સારંગમાપવનિસાં માંથી જન્મેલો છે. એને કાઈ કાઈ ગાયકો ભૂપાલી ન કહેતાં માત્ર ‘ભૂપ’ પણ કહે છે. દક્ષિણમાં આ જ રાગને ‘મોહન’ રાગ કહે છે. ભૂપાલી રાગની પ્રકૃતિ શાન્ત અને ગંભીર છે.

ભૂપાલી રાગમાં મધ્યમ અને નિષાદ — આ બે સ્વરો વર્જ્ય છે. શેષ શુદ્ધ સ્વરોનો આ રાગમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એના આરોહમાં પાંચ અને અવરોહમાં પણ પાંચ સ્વરો આવતા હોવાથી એની જાતિ ઔડવ-ઔડવ મનાય છે. આ રાગનો વાદી સ્વર ગાંધાર અને સંવાદી સ્વર ધૈવત છે. વાદી સ્વર ગાંધારને અતિ મહત્ત્વ આપી સંવાદી સ્વર ધૈવતને ગૌણ રાખવો જોઈએ. નહિ તો દેશકાર રાગનો આભાસ થશે. કારણ કે ભૂપાલી અને દેશકારના આરોહ-અવરોહના સ્વરોમાં ભેદ નથી. ભેદ છે માત્ર વાદી-સંવાદીનો. દેશકારના વાદી-સંવાદી ધૈવત-ગાંધાર છે. દેશકાર ઉત્તરાંગવાદી રાગ હોવાથી એનું વિશેષ ચલન ઉત્તરાંગમાં છે. પંચમ એનું વિશ્રાન્તિ સ્થાન છે એટલે ભૂપાલીમાં પંચમ સ્વરની સાથે ગાંધાર ષડ્જગ, આ રીતે જોડી દેવો યોગ્ય છે. ભૂપાલી રાગનો વાદી સ્વર પૂર્વાંગમાં હોવાથી તેની ગણના પૂર્વરાગોમાં થાય છે, અને તેથી જ સંધિ-પ્રકાશ રાગોના અંતમાં અર્થાત્ રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે ગવાય છે. ગાંધાર સ્વર લેતી વખતે મધ્યમ અથવા પંચમનો સૂક્ષ્મ કણ લેવાય છે અને તે મનોહર લાગે છે. ભૂપાલી રાગને શુદ્ધકલ્યાણ, જૈત-

કલ્યાણ અને દેશકાર વગેરે રાગોથી બચાવીને ગાવો જોઈએ. આ રાગના ન્યાસ સ્વરો પડ્જ, ગાંધાર અને પંચમ છે.

આરોહ :- સા ^{ગ પ સા ધ} રે ગ પ ઘ સા ।

અવરોહ :- સા ^{સા પ ગ} ઘ પ ગ રે સા ॥

પકડ :- પ ગ, ઘ પ ગ રે ગ ।

ગ સા સાસા સા સા
(૧) ગ, રે, સા, સાઘં, ઘંઘંસા, પંઘંસા, ઘંસારે, ઘંસા, પંઘંસાપંઘંસા ।

સા સા
(૨) સા, રે, સા, ઘંરે, ઘંસા, પંઘંસારેSSસાઘંSSસા, સાસાઘંપંઘંસા,
સા
ઘંસારે, રેગSSરે, ઘંસારેગSSરે, પંઘંસારેગSSરે, ઘંઘંSSગSSરે, ઘંરે,
સારેસાસા, ઘંસા ।

(૩) સા, ગ, રેગ, સારેગ, પંઘંસારેગ, સારેSSસાગ, ગગરેસારેSSગ, ઘંગ,
સારેગસારેગ, રેગ, સારેગપSSગ, રેગ, ગરેસાઘંપંઘંસા ।

(૪) સા, રેસા, ઘંસા, ગરેસા, સારેગપSSગSSરેસા, પગ, ગપગ, પપગરેગ-
પSSગ, સારેસાગSSરેગરેપSSગ, રેગ, રે, સા, ઘંરે, ઘંસા, પંઘંસારેગ,
પSSગ, રે, સા, ઘં, રે, સા ।

(૫) ગ, રેગ, સારેગ, રેગ, પગ, ઘપગ, રેગ, પગ ઘપગ, સા, ઘપગ,
સાસાઘંઘસાSSઘSSપSSગ, ગપઘસાપઘસાSSઘSSપગ, રેગ, રે, સા,
સારે, સા ।

३८

अंतरे

(६) गंग, पधसा, ध सा, सासाधपधसा, सासाधपगपधसा, धसारेऽधरेऽधसा, धपग, रेग, रेगपधसा, धसा, पधसा ।

(७) गगपधसा, धसारे, पधसारे, सारे, रेध, सा, ध, प, ग, धपग, रेग, प, रे, सा, सारेगपधसापधसा, रेरेसा, गरेसा, गगरेसा, रेरेसाध, सा, पधसा ।

(८) गग, पधसा, सारेगपधसा, रेसा, ध, ग, रेग, सारेग, गगरेसारेऽग, धसारेग, पधसारेगसारेग, रेध, सा, पधसा ।

स्वर मालिका

त्रिताल मात्रा ८

मध्यम. माध्यम०

स्थायी

ग रे सा धं | सा रे ग ऽ | ग रे ग प | ध प ग रे |
+ ७ १ ३

ग ऽ ग रे | ग प ध सा | ध प ग रे | ग रे सा ऽ ||
+ ७ १ ३

अंतरे

प ग प ऽ | सा ध सा ऽ | सा ऽ सा ऽ | सा रे सा ऽ |
+ ७ १ ३

ग ऽ रे सा | रे ऽ सा ध | सा ऽ ध प | ग रे सा ऽ ||
+ ७ १ ३

લક્ષણ ગીત

કોઈ ગાય સુજન ભૂપરાગ,
 'મ-નિ' સ્વરનો કરીને પરિયાગ...કોઈ
 શુદ્ધ સ્વરો ને ઓડવ જાતિ,
 નિશારંભે શોભે છટાથી,
 'ગ,' વાદી છે 'ધ,' સંવાદી...કોઈ

ત્રિતાલ માત્રા ૮

મધ્યલય, માધ્યમ

સ્થાયી

ધ	રે		
સા ઘ પ ડ	ગ રે સા રે	ગ ડ ડ પ	ગ રે સા ડ
કો ઈ ગા .	ય સ જ ન	ભૂ . . પ	રા . ગ .
+	૭	૧	૩

સા રે ગ ગ	પ ડ ઘ પ	સા ઘ સા ઘ પ	પ ગ રે ગ ડ
મ નિ સ્વ ર	નો . કરી	ને . પરિ	ત્યા . ગ .
+	૭	૧	૩

અંતરો

પ	ધ		
ગ ડ ગ ગ	પ ડ સા ઘ	સા ડ સા સા	સા રે સા ડ
શુ . દ્વ સ્વ	રો . ને .	ઓ . ડ વ	જા . તિ .
+	૭	૧	૩

સા સા	ધ ગ		
ઘ ડ ઘ ડ	સા ડ રે ડ	સા રે ગ રે	સા ઘ પ ડ
નિ . શા .	રં . ભે .	શો . ભે છ	ટા . થી .
+	૭	૧	૩

ગ ડ ગ ડ	પ ડ ઘ પ	ધ સા ઘ પ	ગ રે સા ડ
ગા . વા .	દી . છે .	ધ . સં .	વા . દી .
+	૭	૧	૩

गीत

मनडा भारा मुष्पथी भोक्ष हरिनुं नाम,
 टगशे सहु दुःप्प तारां, करीश सुप्पे विव्राम... मनडा
 न्हुदी प्रीतमां माया, साथी प्रीतमां श्याम,
 संत वयन मान् मान रट राम अविराम... मनडा

ओकताक्ष मात्रा ६

मध्यक्षय. भाध्यम०

स्थायी

प	प	सा	सा	ध	प	ग	रे	गप	धसा	धसा	धप
ग		ध	सा	ध	प	ग	रे	गप	धसा	धसा	धप
म	न	डा	.	भा	.	रा	.	मु.प्प.	थी.	..	
१		+		उ		+		प		६	

प	प	ग	प	ग	रे	साधंसा	रे	ग	प	ग
ग	५	ग	प	ग	रे	साधंसा	रे	ग	प	ग
भो	.	ल	ह	रि	.	तुं..	ना	.	.	म
१		+		उ		+		प		६

सा	ग	रे	सा	धं	धं	सा	५	रे	ग	५	ग
ट	ण	शे	.	स	हु	हुः	.	प्प	ता	.	रां
१		+		उ		+		प		६	

ग	ग	ग	रे	ग	प	ध	सा	पध	सासा	धप	गरे
क	री	श	सु	जे	.	वि	.	श्रा	..	म.	..
१		+		उ		+		प		६	

૪૨

અંતરે

પ પ
 ગ S | ગ S | પ S | સા ઘ | સા રે | સા S |
 જૂ . | ઠી . | પ્રી . | ત માં | મા . | યા . |
 ૧ + ૩ + ૫ ૬

સા સા
 ઘ S | ઘ S | સા રે | ગ રે | સા ઘ | સા S |
 સા . | થી . | પ્રી . | ત માં | રથા . | ય . |
 ૧ + ૩ + ૫ ૬

સા ગ રે ગ સા રે ઘ સા પ ઘ સા S |
 સં . ત વ ય ન મા ન મા . ન . |
 ૧ + ૩ + ૫ ૬

સા સા સા
 ઘ S | ઘ પ | ગ રે | સા રે | રે ગ | S રે | | | |
 ર ટ | રા . | . મ | અ વિ | રા . | . મ | | | |
 ૧ + ૩ + ૫ ૬

ગીત

વન્દન છે ગુરુદેવ મારાં
 સુખના શોધક, દુઃખના શોધક,
 જગના તારણહારા તારા. . . . વન્દન

ન્યાય-નીતિની છે કુલમાલા,
 ધર્મના છે પ્રભો ! રક્ષણહારા,
 છે દિવ્ય પ્રેમની અખંડિત ધારા. . . . વન્દન

त्रिताल भात्रा ८

मध्यस्थ. माध्यम०

स्थायी

सा	सा	ध	प	ग	रे	सा	रे	धं	५	सा	रे	ग	५	५	रे	ग	प	ध	सा
ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
५	.	.	.	५६	.	न	.	छे	.	गु	रु	हे	.	.	५	भा	.	रां	.
+								७				१				३			

ग	ग	ग	रे	ग	ध	प	प	ग	रे	ग	रे	सा	धं	सा	सा
मु	भ	ना	.	शे	.	ध	५	दुः	भ	ना	.	शे	.	५	५
+				७				१				३			

सा	ध	सा	५	प	ध	सा	सा	धसाधपगरेसा	ग	प	ध	सा
७	ग	ना	.	ता	.	२	७	६१...२१..	ता	.	२१	.
+				७				१				३

अंतरे

प	ग	५	ग	ग	प	५	सा	ध	सा	५	सा	सा	सा	रे	सा	५
न्या	.	.	य	नी	ति	.	नी	.	छे	.	५	६	भा	.	६१	.
+					७				१				३			

सा	ध	५	ध	ध	सा	५	रे	रे	सा	रे	ग	रे	सा	ध	प	५
ध	.	.	भ	ना	छे	.	प्र	भो	२	.	६१	७	६१	.	२१	.
+					७				१				३			

सा	ध	ग	रे	सा	सा	रे	सा	ध	ग	प	ध	प	ग	रे	सा	ग	प	ध	सा
छे	.	द्वि	व्य		त्रे	.	भ	नी	अ	.	अं	.	डि	.	त	धा	.	२१	.
+					७				१							३			

૪૪

ગીત

જય જય જય જય નાથ નિરંજન અનુપમ
 કર જોડી પ્રણુમીએ પ્રભો ! અમે દીનજન ... જય જય
 મુનિજન ગુણ કીર્તન નિત્ય ગાતા,
 અહા - વિજ્ઞુ દશ ન પ્યા સા,
 અખિલ જગતની તું જીવનધારા ... જય જય

ત્રિતાલ માત્રા ૮

મધ્યલય. માધ્યમ ૦

સ્થાવી

ગ	પ	ગ	રે	સા	ધં	સા	રે	ગ	ડ	ગ	રે	ગ	પ	વ	પ	ગ	રે	સા	ધં
~~~~~																			
જય	જય	જય	જય	ના	થ	નિ	રં	જ	ન	અ	નુ	પ	મ						
૭				૧		૩					+								

ગ	ગ	ગ	રે	ગ	પ	ધ	સા	વ	સા	ધ	પ	ગ	રે	સા	સા
ક	ર	જો	ડી	પ્ર	ણુ	મી	એ	પ્ર	ભો	અ	મે	દી	ન	જ	ન
૭				૧		૩					+				

અંતરો

પ	પ	ગ	ગ	ગ	ગ	પ	પ	સા	ધ	સા	સા	મા	સા	સા	રે	સા	ડ
મુ	નિ	જ	ન	ગુ	ણુ	કી	ત	ન	નિ	ત્ય	ગા	તા					
૭				૧		૩					+						

સા	ધ	સ	ધ	સ	મા	સ	સા	સ	સા	રે	ગ	રે	સા	ધ	પ	સ
અ	હા				વિ	જ્ઞુ	દ	શ	ન	પ્યા	સા					
૭					૧		૩			+						

ग	ग	रे	सा	रे	रे	सा	ध	सा	सा	ध	प	ग	रे	सा	५	
अ	भि	ल	ज	ग	त	नी	तुं	७	.	व	न	धा	.	रा	.	
७				१				३				+				

तान मंडल

स्थायीनां आलापतान

जय जय जय जय	ना . थ नि	रं . ज न	सा सा ध प ग रे सा
			७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७
			अ . नु . प . भ

जय जय जय जय	ना . थ नि	रं . ज न	प ध सा सा ध प ग रे
			७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७
			अ . नु . प . भ .

जय जय जय जय	ना . थ नि	सारे ग रे ग प ग रे	ग प ध प ग रे सा
		७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७	७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

जय जय जय जय	ना . थ नि	सारे ग प ध सा ध प	सा ध प ग रे सा
		७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७	७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

जय जय जय जय	ना . थ नि	सारे ग प ध सारे ग	रे सा ध प ग रे सा
		७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७	७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

जय जय जय जय	ना . थ नि	सा रे ग प ध प	ग रे सा ३
		७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७	७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

जय जय जय जय	ना . थ नि	ग प ध सा रे सा	ध प ग रे सा
		७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७	७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

મુ નિ જ ન | ગુ લુ કી . | સા ડ સા રે સા સા | ઘ ડ સા ડ
 ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦

મુ નિ જ ન | ગુ લુ કી . | પ ઘ સા રે ગ ડ | ગ ગ રે સા રે સા
 ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦

મુ નિ જ ન | ગુ લુ કી . | પ ઘ સા રે ગ સા રે ગ | ગ ડ રે સા
 ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦ ૦

નીચેની બે તાનો પૂરી કડી ગાઈને ગાવી.

સારે ગ પ ઘ સારે ગ | પ પ ગ રે સા ધ પ પ | ગ રે ગ પ ગ રે સા | ગ પ ઘ સા પ ઘ સા
 ૭ ૧ ૩ +

પ ઘ સા સા પ ઘ સા રે | ગ ગ રે સા ગ પ ગ રે | સારે ગ રે સા સા ધ પ | ધ સા ધ પ ગ પ ધ સા
 ૭ ૧ ૩ +

દુર્ગા રાગ

શાસ્ત્રાધાર

શુદ્ધમેલસમુત્પન્ના દુર્ગાસ્થ્યા લોકવિશ્રુતા ।

આરોહે ચાવરોહેપિ ગનિહીનૈવ સંમતા ॥

મધ્યમઃ સંમતો વાદી કૈશ્ચિન્ પંચમ ईरितः ।

ગાનમસ્યાઃ સદાભિષ્ટં દ્વિતીયપ્રહરે નિશિ ॥

શ્રીમલ્લક્ષ્યસંગીતે ।

શુદ્ધ મેલમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, દુર્ગા નામથી ખ્યાતિ પામેલા આ રાગમાં આરોહ-અવરોહમાં ગનિ વર્જ્ય છે. મધ્યમ વાદી પડ્મ સંવાદી છે. કાઈ કાઈ પંચમ વાદી માને છે. ગાન કાળ રાત્રિનો ખીન્ને પ્રહર છે.

પમો પઘો મરી પચ્ચ સઘો સરી પઘો મરી ।

દુર્ગા ગનિપરિત્યક્તા રાત્રિગેયાથ માંશિકા ॥

અભિનવરાગમંજર્યામ્ ।

પ, મપ, ઘ, મરે, પ, સાઘ, સાંરે, પઘ, મરે, સા । દુર્ગા રાગ ગનિ યિનાનો, રાત્રિગેય અને મ વાદી સંપન્ન છે.

રૂપરેખા

(અનુષ્ટુપ)

શુદ્ધ સ્વરો ગનિ વર્જ્ય, ઘ-રે અંશ-ઉપાંશ છે,

રાતે ખીન્ન પહોરે કે સદા દુર્ગા ગવાય છે.

દુર્ગારાગ બિલાવલ થાટ – સારેગમપદનિસા – માંથી જન્મેલો છે. એ ધણો મધુર અને લોકપ્રિય રાગ છે. આ જ રાગને દક્ષિણમાં

‘શુદ્ધ સાવેરી’ રાગ કહે છે. ખમાળ થાટ – સારંગમપવનિસા – માંથી ઉત્પન્ન થયેલો દુર્ગા નામનો બીજો પણ એક રાગ છે. આ રાગની પ્રકૃતિ ગંભીર છે. એમાં શાન્ત, શૃંગાર અને કરુણ રસનાં શોભન દર્શન થાય છે.

આ દુર્ગા રાગમાં ગાંધાર-નિષાદ વર્ણ છે. શેષ સ્વરો શુદ્ધ છે. એના આરોહમાં પાંચ સ્વરો અને અવરોહમાં પાંચ સ્વરો આવતા હોવાથી એની જાતિ ઔડવ-ઔડવ છે. અવરોહમાં પંચમ દુર્બળ છે એટલે ક્યારેક એને છોડી દેવામાં આવે છે અથવા તો ક્યારેક એને વક્ર કરી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. (૧) સાવ, મરે, (૨) સાવ, પવમરે, (૩) સા, પવમરે । આ રીતે લેવાય છે. દ્રુતધ્રુવની તાનોમાં આ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી તાનો લેવાય છે પરંતુ નિયમનું ધ્યાન રાખી રાગનું સ્વરૂપ ભ્રષ્ટ ન થવા દેવું. કારણ કે મપ, ઘસાવપમ, આ અંગ સ્પષ્ટ થયું કે શુદ્ધ મહાર મિશ્રિત રાગ બની જશે. ઘમ, રેપ, રેઘ આ સ્વર સંગતિઓ દુર્ગા રાગને દર્શાવનારી છે. એને સ્મરણમાં રાખવાથી શુદ્ધમહાર, સોરઠ, જલધરકેદાર વગેરે સમપ્રાકૃતિક રાગોથી દુર્ગાને બચાવી શકાશે. આ રાગનો વાદી સ્વર ધૈવત અને સંવાદી સ્વર ઋષભ છે. કે. પં. ભાતખંડેજીની પદ્ધતિમાં વાદી સ્વર મધ્યમ અને સંવાદી સ્વર પરજ છે. રાગનો વાદી સ્વર ઉત્તરાંગમાં હોવાથી દુર્ગા રાગને ઉત્તરરાગ ગણી શકાય. એનો ગાન કાળ રાત્રિનો બીજો પ્રહર છે. કોઈ કોઈ એને સાર્વકાલિક માને છે. આ રાગના ન્યાસ સ્વરો પરજ, ઋષભ, પંચમ અને ધૈવત છે.

*

*

*

म सा ।
आरोहः— सा रे म प ध सा

सा म
अवरोहः— सा ध प म रे सा ।

५३३ :— रेप, मपध, मरे ।

राग बिस्तार

सासा सा
(१) सा, धंसा, वंसा, सा ।

सासा सा सा सा
(२) सारे, धंसा, रे, धंसा, धंसा, धंसा ।

(३) सा, धंसा, धंसा रेसा, सारेऽऽसारेमऽऽरे, मऽऽरे, ममऽऽरे, सारेधंसा,
धंसा रेमऽऽरे, सारेमऽऽरे, ममरेसारे, धंसा ।

म
(४) सारेमऽऽरे, रेप, प, मपध, ध, मऽऽरे, रेमऽऽरे, रेरेप, प,
धमऽऽरेप, मपधमरे, प, ध, धमरे, सासा रेरेधंसा ।

म
(५) सारेमपध, ध, पध, ममपध, ममऽऽरे, रेमपधमपध, धधममरे, ध,
धपधममरेमरेसाधंसा, सारेमपधसा, सारेसासा, ध, धसा, साध, सा,
साधम, रेमपधमपधमरे, प, मपधमपधमऽऽरे, रे, सारेसासा, धं,
सासा
धंसा ।

अंतरे

(६) ममपपधसा, धसा, धसारे, धसा, रेरेधसा, सासाधपममरेसा,
सारेमरेमपमपधसा ।

(७) ममपधसा, धसा, धसारेसा, धसारेमरेसाधसा, ममरेसारेरेसाध
सासाधपममरेसा, सारेमरे रेमपम मपधप पधसाध सा, साध, सा ।

स्वरभालिका

त्रिताल मात्रा ८

मध्यम. माध्यम०

स्थायी

सा				म		धं
ध	५	म	म	प	ध	म
१				३		
				+		
				रे	५	सा
						धं
						सा
						७

मं				ध	सा
रे	म	प	५	प	म
१				३	
				+	
				सा	५
					ध
					म
					रे
					सा
					रे
					७

अंतरे

प				सा		ध
म	५	म	म	प	प	ध
१				३		
				+		
				सा	५	सा
						सा
						रे
						७

सा				म		प
ध	सा	रे	म	रे	५	सा
१				३		
				+		
				सा	ध	म
						५
						रे
						म
						प
						ध
						७

५२

लक्ष्मणीत

गुणीजन गाओ रागिणी दुर्गा,
 वल्ल ग-नि, अही शुद्ध स्वरो यथा ... गुणीजन
 द्वितीय प्रहरे निशे, वा गाओ सदा
 वादी-संवादी सल्ल 'व-रे' सुभदा ... गुणीजन

त्रिताल मात्रा ८

मध्यलय. माध्यम०

स्थायी

रे	प	प	प	म	प	व	सा	ध	५	म	५	रे	सा	रे	वं	सा	५
गु	णी	ज	न	गा	...	ओ	.	रा	.	गि	णी	दु	.	गा	.		
+				७				१				३					

म	रे	५	म	म	म	प	५	व	सा	व	सा	रे	सा	व	म	म	प	व	म	रे
व	.	ल	'ग		नि'	.	अ	ही		शु	...	द्ध	स्व		रे	...	य	था		
+					७					१					३					

अंतरे

म	म	म	म	म	प	प	व	प	व	सा	५	सा	५	व	सा	रे	सा	५
द्वि	ती	य	प्र		ह	रे	नि	शे	.	वा	५	गा	.	ओ	.	स	दा	.
+					७					१				३				

सा	व	५	व	व	व	सा	५	सा	५	व	रे	सा	सा	सा	सा	व	व	म	५
वा	.	दी	सं		वा	.	दी	.		स	ल	'व	रे'		सु	भ	दा	.	
+					७					१				३					

૫૩

ગીત

પૂજ્ય શ્રી ગુરુચરણે કરું પ્રણામ,
 શરણું આપો કૃપાનિધાન...પૂજ્ય
 બોધો બ્રહ્મનાદનું જ્ઞાન,
 જેથી શમે ચિત્ત ને પ્રાણ...પૂજ્ય

ત્રિતાલ માત્રા ૮

મધ્યમ. માધ્યમ.

સ્થાપી

મ	રે	પ	પ	પ	ધ	મ	મ	પ	ધ	સા	સા	ધ	સ	મ	રે	ધં	સા	સ	સા
પૂ	.	જ્ય	શ્રી	ગુ	રુ	ચ	.	૨	.	ણે	.	ક	રું	પ્ર	ણા	.	મ		
+				૭				૧								૩			

સા	રે	સા	ધ	સ	મ	પ	ધ	સા	રે	સા	ધ	મ	રે	સા	ધં	સા	સ	સા
શ	.	૨	.	ણું	આ	.	પો	.	કૃ	પા	.	નિ	ધા	.	.	ન		
+				૭				૧								૩		

અંતરે

પ	મ	સ	મ	સ	પ	ધ	સા	ધ	સા	ધ	સા	રે	સા	ધ	સ	મ	સ
બો	.	ધો	.	બ્ર	.	હ	.	ના	.	દ	.	નું	.	જ્ઞા	.	ન	.
+				૭				૧								૩	

પ	સ	પ	સ	મ	પ	ધ	મ	સ	રે	રે	સા	ધં	સા	સ	સ	સા
જે	.	થી	.	શ	.	.	મે	.	ચિ	ત	ને	.	પ્રા	.	.	ણુ
+				૭				૧								૩

५४

गीत (मध्यमवादी)

आव्यो हरि ! यरखे, कृपा करी दो शरखे...आव्यो.

भोखो स्त्री-सुत धनने, योंटयुं यित ना लजने,

पीडाये पाप पतने . . . . . आव्यो.

अपताल मात्रा १०

विलांभितलथ. माध्यम—

स्थायी

म	S	रे	सा	रे	प	S	म प घ सा घ	
आ	.	व्यो	.	ह	रि	.	य . र . खे	
१		३			+		८	
सा	घ	सा	घ	म	S	रे	सा रे सा धं सा	
०	०						० ० ० ०	
कृ	.	पा	क	री	.	लो	श . र . खे	
१			३		+		८	

अंतरी

म	S	प	घ	सा	सा	रे	घ	सा	सा
भो	.	खो	.	खी	सु	त	ध	न	ने
१		३			+		८		
घ	सा	रे	म	रे	सा	रे	सा	सा	घ म रे
					०	०	०	०	
यों	टयुं	यि	.	त	ना	.	.	.	ल ज ने
१		३			+		८		
प	प	म प घ सा घ	म	रे	सा रे सा धं सा				
		० ० ० ०			० ० ० ०				
पी	अ	यो . . . पा	.	प	प . त . ने				
१		३	+		८				

૫૫

ગીત

પ્રભુજી ! મારી નૌકા કરો પાર,

વિકટ પંથ છે કાળી મધરાત...પ્રભુજી !

વાયે વંટોળ આ ધૂધવે સાગર,

એક તું તારણહાર . . . : . . પ્રભુજી !

ત્રિતાલ માત્રા ૮

મધ્યલય. માધ્યમ.

સ્થાયી

રે	ધ	સા	ધ	મ	પ	ધ	ધ	મ	રે	સા
રે ઘં સા ડ	સા ડ	ધ ડ	ધ મ પ ધ	ધ મ રે સા	ધ મ રે સા	ધ મ રે સા	ધ મ રે સા	ધ મ રે સા	ધ મ રે સા	ધ મ રે સા
પ્રભુ જી .	મા .	રી .	નૌ કા કરો	પા . . . ર	પા . . . ર	પા . . . ર	પા . . . ર	પા . . . ર	પા . . . ર	પા . . . ર
૩	+		૭							૧

ધ	સા	રે	સા	ધ	મ	પ	ધ	ધ	મ	રે	સા	ધં	સા	ડ	સા
વિ ક ટ પં	ધ મ પ ડ	ધ મ રે સા	ધ મ રે સા	ધ મ રે સા	ધ મ રે સા	ધ મ રે સા	ધ મ રે સા	ધ મ રે સા	ધ મ રે સા	ધ મ રે સા	ધ મ રે સા	ધ મ રે સા	ધ મ રે સા	ધ મ રે સા	ધ મ રે સા
૩	+														

અંતરે

રે	ધ	સા	ડ	મ	ડ	પ	ધ	સા	ડ	સા	સા	સા	ધ	સા	રે	મ
પ્રભુ જી .	વા .	યે	વં	ટો .	ળ	આ	ધૂ	ધ	વે .	ધૂ	ધ	વે .	ધૂ	ધ	વે .	ધૂ
૩	+			૭												૧

રે	સા	ધ	મ	પ	ડ	પ	મ	પ	ડ	ધ	મ	રે	સા	ડ	સા
સા .	મ	ર	એ .	ક	તું	તા .	ર	જી	હા .	ર	જી	હા .	ર	જી	હા .
૩	+					૭									૧

५६

तानभंड

द्वितीयं आक्षेपतान

सा रे म प ध सा रे म | रे सा ध प म रे सा | नौ क। क रे | पा . . २
 ॐ . लु . ७ . . . | भा . . . री . . .

सा रे म म रे म रे सा | म प ध ध प म रे सा | नौ क। क रे | पा . . २
 ॐ . लु . ७ . . . | भा . . . री . . .

सा सा ध प म म रे सा | ध सा रे म रे म प ध | नौ क। क रे | पा . . २
 ॐ . लु . ७ . . . | भा . . . री . . .

ध सा रे सा ध प म प | म प ध प म म रे सा | नौ क। क रे | पा . . २
 ॐ . लु . ७ . . . | भा . . . री . . .

ध सा रे सा ध सा ध प | प म प ध म म रे सा | नौ क। क रे | पा . . २
 ॐ . लु . ७ . . . | भा . . . री . . .

प ध सा सा ध प म म | रे सा सा रे म प ध | नौ क। क रे | पा . . २
 ॐ . लु . ७ . . . | भा . . . री . . .

सा रे म रे | सा रे ध सा | नौ क। क रे | पा . . २
 ॐ . लु . ७ . . . | भा . . . री . . .

रे म प ध सा ध प | म रे सा ध सा | नौ क। क रे | पा . . २
 ॐ . लु . ७ . . . | भा . . . री . . .

नीचेनी धे तानो. पूरी कडी गाछने गावी.

सा रे म प ध ध प म | रे म प ध सा सा ध प | म प ध सा रे रे सा ध | सा सा ध प म म रे सा
 ॐ . लु . ७ . . . | भा . . . री . . .

सा रे म प ध सा ध प | म म रे सा सा रे म प | ध सा रे सा ध प म म | रे सा सा रे म प ध
 ३ + ७ १

अंतराणां आक्षेपतान

वा . ये वं	टो . ण आ	$\begin{array}{c} \\ \text{सारेमरघसारेसा} \\ \text{धू.ध.वे. . .} \end{array}$	$\begin{array}{c} \\ \text{पधसाधमपधप} \\ \text{सा. . . ग. २.} \end{array}$
------------	----------	---	--

वा . ये वं	टो . ण आ	$\begin{array}{c} \\ \text{मरमरेसाधसा} \\ \text{धू.ध.वे. . .} \end{array}$	$\begin{array}{c} \\ \text{रेसारेसाधपध} \\ \text{सा. . . ग. २} \end{array}$
------------	----------	--	---

वा . ये वं	टो . ण आ	$\begin{array}{c} \\ \text{मपधसारेमरेसा} \\ \text{धू.ध.वे. . .} \end{array}$	$\begin{array}{c} \\ \text{धपमरेसाधंसा} \\ \text{सा. . . ग. २} \end{array}$
------------	----------	--	---

वा . ये वं	टो . ण आ	$\begin{array}{c} \\ \text{मम र सारे रे साध} \\ \text{धू.ध.वे. . .} \end{array}$	$\begin{array}{c} \\ \text{सासाधपधपम} \\ \text{सा. . . ग. २} \end{array}$
------------	----------	--	---

वा . ये वं	टो . ण आ	$\begin{array}{c} \\ \text{मपधसाधसा धप} \\ \text{धू.ध.वे. . .} \end{array}$	$\begin{array}{c} \\ \text{मरेसारे साधंसा} \\ \text{सा. . . ग. २} \end{array}$
------------	----------	---	--

वा . ये वं	टो . ण आ	$\begin{array}{c} \\ \text{सा ध प म ऽ} \\ \text{धू.ध.वे. . .} \end{array}$	$\begin{array}{c} \\ \text{ध प म रे ऽ} \\ \text{सा. . . ग. २} \end{array}$
------------	----------	--	--

वा . ये वं	टो . ण आ	$\begin{array}{c} \\ \text{रेम रेसा रेसा} \\ \text{धू.ध.वे. . .} \end{array}$	$\begin{array}{c} \\ \text{धसा धपधप} \\ \text{सा. . . ग. २} \end{array}$
------------	----------	---	--

वा . ये वं	टो . ण आ	$\begin{array}{c} \\ \text{प ध सा रे म रे} \\ \text{धू.ध.वे. . .} \end{array}$	$\begin{array}{c} \\ \text{सासा धपम रे} \\ \text{सा. . . ग. २} \end{array}$
------------	----------	--	---

नीयेनी भे ताने। पूरी कडी गाईने गावी।

$\begin{array}{c} \\ \text{सारेमपम रेसा} \\ \text{धू.ध.वे. . .} \end{array}$	$\begin{array}{c} \\ \text{रेमपधपम रे} \\ \text{धू.ध.वे. . .} \end{array}$	$\begin{array}{c} \\ \text{पधसा रेसाध प} \\ \text{धू.ध.वे. . .} \end{array}$	$\begin{array}{c} \\ \text{धसा रेम रेसा ध} \\ \text{धू.ध.वे. . .} \end{array}$
--	--	--	--

$\begin{array}{c} \\ \text{धंसा रेसाधंसारेम} \\ \text{धू.ध.वे. . .} \end{array}$	$\begin{array}{c} \\ \text{रेसाधंसाधंसारेम} \\ \text{धू.ध.वे. . .} \end{array}$	$\begin{array}{c} \\ \text{रेमपधमपसा} \\ \text{धू.ध.वे. . .} \end{array}$	$\begin{array}{c} \\ \text{धपम रेसाधं सा} \\ \text{धू.ध.वे. . .} \end{array}$
--	---	---	---

સારંગ રાગ

શાસ્ત્રાધાર

સારંગો ધગર્વજિતો મૃદુમનિસ્તીર્ણર્ણમઃ પંચમઃ ।
 સંવાદી કિલ વાદ્યપીહ ઋષભોઽસૌ મધ્યમાદિર્મતઃ ॥
 નારોહે યદિ ઘો ભવેદિહ તદા શુદ્ધોઽવરોહે તુ ઘે ।
 વૃન્દાવન્યપિ તીવ્રનિર્ભવતિ વં ગેયસ્તુ મધ્યેઽહ્નિ ॥

રાગકલ્પદ્રુમાંકુરે ।

જેમાં ધૈવત—ગાંધાર વર્જિત છે, મધ્યમ અને નિષાદ ક્રામલ છે, ઋષભ શુદ્ધ છે, વાદી ઋષભ અને સંવાદી પંચમ છે તે મધ્યમાદિ સારંગ માનેલો છે અને જેના અવરોહમાં ક્વચિત્ શુદ્ધ ધૈવત હોય તેમજ આરોહમાં શુદ્ધ નિષાદ હોય તે વૃન્દાવની સારંગ—જે મધ્યાહ્નમાં ગવાય છે.

યદા તીવ્રો નિષાદઃ સ્યાદારોહે ન ચ ધૈવતઃ ।

તદા સારંગરાગોઽયં વૃન્દાવન્યભિધીયતે ॥

રાગચન્દ્રિકાયામ્ ।

જ્યારે આરોહમાં તીવ્ર નિષાદ હોય અને ધૈવત વર્ણ્ય હોય ત્યારે આ સારંગ રાગ વૃન્દાવની કહેવાય છે.

નિસૌ રિમૌ પની સચ્ચ નિપૌ મરી તથા ચ સઃ ।

અગધાનિદ્વયાર્યશા વૃન્દાવની મતા દિને ॥

જમિનવરાગમંજર્યામ્ ।

નિસા, રે, મપ, નિસા, નિપ, મરે, સા—આને વૃન્દાવની સારંગ માન્યો છે, જેમાં ધૈવત—ગાંધાર વર્ણ્ય છે, બે નિષાદ છે, ઋષભવાદી છે અને જે દિવસે ગવાય છે.

૫૯

રૂપરેખા

(અનુક્રમ)

સારંગમાં સ્વરો શુદ્ધ, ગ-વ વર્જ્ય, નિષાદ બે,
છે વાદી 'રે, પ' સંવાદી, મધ્યાહ્નમાં ગવાય છે.

સારંગ રાગ કાફી થાટ—સારે ગ મ પ ધ નિ સા^૧ માંથી જન્મેલો છે. (કોઈ કોઈ સંગીતજ્ઞ ખમાજ થાટ—સારે ગ મ પ ધ નિ સા^૧ માંથી ઉત્પન્ન થયેલો માને છે) એને જ વૃન્દાવની સારંગના નામે ઓળખાવવામાં આવે છે. આ રાગ સુપ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય છે. એની પ્રકૃતિ ગંભીર છે. એમાં પ્રાર્થનાઓ, હોળીનાં ગીતો વગેરે દીપી જીઠે છે. શૃંગાર, વીર અને કરુણ રસથી સમૃદ્ધ આ રાગ શ્રોતાઓના ચિત્તને સહજમાં વશ કરી લે છે.

આ સારંગમાં ગાંધાર-ધૈવત વર્જ્ય છે કિન્તુ અવરોહમાં કવચિત્ શુદ્ધ ધૈવત ગ્રહણ કરાય છે. આના આરોહમાં શુદ્ધ નિષાદ અને અવરોહમાં કોમલ નિષાદ લેવાય છે—શેષ સ્વરો શુદ્ધ છે. આરોહમાં પાંચ સ્વરો અને અવરોહમાં પણ પાંચ સ્વરો આવતા હોવાથી સારંગ રાગની જાતિ ઔડવ-ઔડવ છે. આ રાગનો વાદી સ્વર ઋષભ અને સંવાદી સ્વર પંચમ છે. વાદી સ્વર પૂર્વાંગમાં હોવાથી એને પૂર્વરાગ માનવામાં આવે છે. એનો ગાનકાળ મધ્યાહ્ન છે. આ રાગના સમપ્રાકૃતિક રાગોમાં મધ્યમાદિસારંગને સર્વ પ્રથમ મૂકી શકાય. તે પછી સૂરમહાર વગેરે રાગો આવે. આ રાગના ન્યાસ સ્વરો ષર્જ, ઋષભ અને પંચમ છે.

*

*

*

આરોહ : સા રે મ પ નિ સા^૧ ।

અવરોહ : સા નિ પ મ રે સા ॥

પકડ : મરે, પમરે ।

६०

२१७ विस्तार

(१) सा, नि॒सा, पं॒ऽनि॒ऽसा, मं॒पं॒नि॒ऽसा, पं॒नि॒सारे॒ऽरे, नि॒ऽपं॒ऽसा
सा
नि॒ऽसा, नि॒सा, रे सा ।

(२) सा, नि॒ऽसा, रे, नि॒ऽपं, नि॒नि॒मं॒पं॒नि॒पं, सा, रेरे॒सा॒नि॒सा, नि॒ऽपं,
सा
नि॒ऽसा, नि॒सा॒नि॒सारे, म॒ऽरे, म॒मरे॒सारे, नि॒ऽपं, मं॒पं॒नि॒सा॒पं॒नि॒सारे,
म॒रे, रे, सा ।

(३) सा, नि॒सा, रे, म॒ऽरे, रे॒मरे॒सा, नि॒सा, रे॒मप, मप, म॒मरे॒सारे,
रे॒मप॒रे॒मप॒मरे, म॒रे, सा॒रे, सा, नि॒ऽनि॒ऽसा, सा॒रे॒नि॒सा॒नि॒ऽपं,
नि॒ऽसा ।

(४) सा, नि॒सा, रे, म॒रे, सा, प, म॒रे, मप, म॒रे, प॒मरे, नि॒सा॒रे॒मसा॒रे-
म॒ऽप, म॒मरे॒सारे, रे॒मप, मप, नि॒नि॒प, रे, म॒मरे॒सा॒रे॒मप॒नि॒ऽप,
प॒मप॒मरे, रे॒मप॒मरे, नि॒नि॒प॒मरे॒मप॒मरे, सा, नि॒सा, रे, सा ।

अंतरे

(५) मप, नि, नि, सा, प॒नि॒सा, नि॒सा, नि॒नि॒प॒मरे॒सा॒रे॒मप॒नि॒सा,
मप॒नि॒सा॒रे, नि, नि, सा, नि॒ऽप, मप॒नि॒मप॒सा, नि॒ऽप॒रे, नि, नि,
सा, नि॒सा, रे॒मप॒नि॒सा, नि॒सा, प॒नि॒सा, मप॒नि॒सा, रे॒रे॒मप॒नि॒सा,
नि॒प॒मप॒सा, मप॒सा, प॒सा ।

(६) मपनि, सा, निसा, रे, मरे, पमरे, सा, निसा, निन्पिमरे,
 रेरेसा, निन्पिमरे, ममरेसा, निन्पिमरे, रेमप, रेमप, मप, निन्पि,
 सा, निन्पि, रेमपान्ऽऽनिन्ऽऽप, मरे, परेऽऽसा, निसारेमपनिसारेमरे,
 निऽऽनिऽऽसा, निन्पिमपनिसारेनिसा ।

स्वरमालिका

त्रिताल मात्रा ८

मध्यस्थ. माध्यम०

स्थायी

रे म प म	प नि प म	म	रे ऽ म रे	सा ऽ नि सा
+	७	१	३	
म रे प म	नि प म प	प	सा ऽ नि नि	प म रे ऽ
+	७	१	३	

अंतरै

म म म प	ऽ प नि नि	नि	सा ऽ सा सा	रे नि सा ऽ
+	७	१	३	
सा नि सा रे म	रे ऽ नि सा	म	नि नि प म	म रे ऽ सा ऽ
+	७	१	३	

लक्ष्मणीत

चित्त लाग्युं सारंगे गाढ हुं उभंगे,
 त्यञ्ज 'ग-त्र' स्वर, औडव ढंगे...चित्त
 रि-प वादी-संवादी, सभय भध्याह्न साधी,
 द्वय निषाद संगे . . . . . चित्त

अपताल मात्रा १०

विदंभितलय. माध्यम-

द्वितीय

प		।	नि	प	प
म	प	सा	।	म	म
त्रि	र	दा	.	सा	सा
१		३		+	

सा		।	सा	।	म
नि	५	सा	५	सा	रे
गा	.	ॐ	.	ॐ	ॐ
१		३		+	

नि	सा	।	नि	।	सा	।	नि
		०		०			ग
त्य	.	ॐ	.	.	.	.	+
१		३					

म		।	म	प	प
रे	म	नि	.	व	हं
औ	.	३	.	५	+
१		३			

म		म		म
प	रे	म	रे	गे
.	२	.	२	
	८			

म	प	नि	प
.	भं	.	गे
	८		

प	म	रे	सा
ध	स्व	.	२
	८		

म	म	सा
.	रे	गे
	८	

अंतरे

म	म	प	नि	प	नि
रि	५	दा	.	दी	सं
१		३		+	

५	।	५	।
.	सा	.	सा
	दा	.	दी
	८		

नि	।	।	।	।	म
स	सा	रे	रे	५	म
१	भ	५	भ	.	भ्या
	३			+	

।	।	।
रे	सा	सा
क	सा	धी
	८	

नि	प	म	प	म	रे	म	रे	सा
६	५	नि	.	था	.	६	६	नि
१		३		+		८		गे

ગીત

શ્યામ રૂપની અલિહારી, મહાસુખ પામે નરનારી...શ્યામ
 મોરમુકુટની શોભા ન્યારી, કામજુગારી આંખો અણિયાળી,
 કુંડલની ગતિ જાદુગારી, હાસ્ય છટા મહા મોહકારી...શ્યામ
 એકતાલ માત્રા ૬ મધ્યલય. માધ્યમ •

સ્થાપી

મ	પ	સા	નિ	પ	મ	પ	નિ	પ	મ	રે	સ	સા	સ
શ્યામ	રૂ	પ	ની	.	અ.	હિ.	હા	.	રી	.			
૩	+		૫	૬			૧		+				

મ	રે	પ	મ	નિ	પ	નિ	સા	નિ	સા	રે	સા	સ	
મ	હા	સુ	ખ	પા	મે	ન	ર	ના	.	.	રી	.	
૩	+		૫	૬			૧				+		

અંતરે

પ	મ	સ	મ	પ	નિ	નિ	સા	સ	નિ	સા	સા	સા	
મો	.	ર	સુ	કુ	ટ	ની	.	શે	ભા	ન્યા	રી		
૩	+		૫	૬			૧				+		

નિ	સા	રે	મ	રે	સા	નિ	સા	નિ	પ	મ	પ		
કા	.	મ	જુ	ગા	રી	આં	ખો	અ	ણિ	યા	ળા		
૩	+		૫	૬			૧			+			

પ	રે	સા	રે	નિ	સા	નિ	સા	રે	સા	નિ	પ	મ	પ
કું	ડ	લ	ની	ગ	તિ	જા	.	.	.	દ્વ	.	ગા	રી
૩	+		૫	૬			૧					+	

સા	સ	નિ	પ	મ	પ	રે	મ	રે	સા	નિ	સા		
હા	.	સ્થ	છ	ટા	.	મ	હા	મો	હ	કા	રી		
૩	+		૫	૬			૧				+		

૬૪

ગીત

આજે ખેલો ખેલો ખેલો રંગે હોરી,
ગોરી ગોરી ગોકુલની ગોપી ... આજ
નન્દકુંવર સંગે આજની ખેલી,
રૂઝ્યાં અંતર ખેલી ખેલી,
છાટો ચંદન કેસર ઘોળી ઘોળી ... આજ

ત્રિતાલ માત્રા ૮

મધ્યલય. માધ્યમ.

રુથાથી

રે	મ	પ	નિ	પ	મ	રે	સા	રે	સા	રે	સ	સા	નિં	સા	સ
આ	જે	ખે	લો	ખે	લો	ખે	લો	રં	ગે	હો	.	રી	.	.	.
+				૭				૧				૩			
સા	નિ	સા	નિ	પ	મ	પ	નિ	રે	મ	પ	મ	રે	સ	સા	સ
ગો	રી	ગો	.	.	.	રી	.	ગો	.	કુ	લ	ની	.	ગો	.
+				૭				૧				૩			

અંતરે

પ	મ	સ	મ	પ	પ	નિ	નિ	સા	સ	સા	સા	રે	નિ	સા	સ
ન	.	ન્દ	કું	વ	ર	સં	ગે	આ	.	જ	ની	ખો	.	લી	.
+				૭				૧				૩			
નિ	સા	રે	મ	રે	સા	નિ	સા	પનિ	સારે	સા	રે	નિ	સા	નિ	પ
રૂ	.	ઝ્યાં	.	અં	.	ત	ર	ખો	.	.	લી	.	ખો	.	લી
+				૭				૧				૩			
મ	પ	સા	સ	નિ	પ	નિ	સ	પ	મ	રે	પ	મ	રે	સ	સા
છાં	ટો	ચં	.	દ	ન	કે	.	સ	ર	ધો	.	ળા	.	ધો	.
+				૭				૧				૩			

६५

गीत

लुओ रे नशोभति । नन्दला
 धरभां धूसी भाभलु ओयुं,
 भुभथी करतो याणा... लुओ
 दोष्णी डोडी ने दडी भाधुं,
 उपरथी दंग न्यारा... लुओ

त्रिताल मात्रा ८

मध्यस्थ. माध्यम०

स्थायी

सा नि प म प	म रे ऽ नि सा	नि सा नि सा रे म	म रे ऽ सा ऽ
लु ओ . रे न	रे। . भ ति	न न्द ला . . .	ला . . .
+	७	१	३
सा सा सा	नि		म नि
नि नि नि ऽ	सा ऽ सा ऽ	मरेपमनिपमप	रे ऽ सा ऽ
ध र भां .	धू . सी .	भा.....भलु	ओ . युं .
+	७	१	३
सा	नि		
नि नि नि ऽ	सा सा सा ऽ	निसारसारसानि	निपमरेसानि
भु भ थी .	ड र तो .	या	णा . . . . .
+	७	१	३

अंतरे

प	प	नि	सा	नि	मा	सा	सा	रे	नि	सा
म ऽ म ऽ	प ऽ नि ऽ	मा ऽ सा	सा	रे नि सा						
दो . णी .	डो . डी .	ने .	दो	भा . धुं .						
+	७	१	३							

सा नि ऽ नि नि	नि सा ऽ नि प	मपनिसारेमरेसा ~~~~~	निसारेसान्प ~~~~~
६ . ५ २	थी . ढं ग	न्या.....	..... रा .
+	७	१	३

तानभंड

द्वयाथीनां आक्षेपतान

जुओ . रे ज	शो . भ ति	निसारेरेसानिसा ~~~~~	मरेमरेसानिसा ~~~~~
		न . . . न्ह . .	दा . . . . .

जुओ . रे ज	शो . भ ति	निसारेमपनिपम ~~~~~	रेमरेसा रे निसा ~~~~~
		न . . . न्ह . . .	दा . . . दा . .

जुओ . रे ज	शो . भ ति	निसारेमपनिसान्प ~~~~~	पमरेमरेसानिसा ~~~~~
------------	-----------	--------------------------	------------------------

जुओ . रे ज	शो . भ ति	निसारेमपनिसारे ~~~~~	मरेसान्पमरेसा ~~~~~
------------	-----------	-------------------------	------------------------

जुओ . रे ज	शो . भ ति	सारेमपनिपम ~~~~~	रेमरेमरेसानिसा ~~~~~
------------	-----------	---------------------	-------------------------

जुओ . रे ज	शो . भ ति	सारेमपनिसारेरे ~~~~~	सान्पमरेसानिसा ~~~~~
------------	-----------	-------------------------	-------------------------

शुओ . रे ७ | शो . भ ति | रे म रे ऽ | रे नि सा ऽ |
 ० ० ० ० | ० ० ० ० |

शुओ . रे ७ | शो . भ ति | रे म प ऽ | प नि . प म रे सा |
 ० ० ० ० | ० ० ० ० |

नीचेनी ये तातो पूरी कडी गाधने गावी.

रे रे सा म म रे | प प म नि नि प | नि नि सा सा रे नि सा | प नि प म रे म रे सा |
 ० ० ० ० | ० ० ० ० | ० ० ० ० ० ० | ० ० ० ० ० ० |
 + ७ १ ३

रे म रे म प म प म | प नि प म . प नि सा रे | सा रे सा रे सा नि सा नि | प नि प म रे म रे सा |
 ० ० ० ० ० ० | ० ० ० ० ० ० | ० ० ० ० ० ० | ० ० ० ० ० ० |
 + ७ १ ३

अंतरानां आक्षेपतान

दो . ली . | दो . डी . | प नि सा रे रे म रे सा | नि सा रे सा नि नि प म |
 ० ० ० ० ० ० | ० ० ० ० ० ० | ० ० ० ० ० ० | ० ० ० ० ० ० |

दो . ली . | दो . डी . | सा नि प म रे सा नि सा | म रे प म नि प म प |
 ० ० ० ० ० ० | ० ० ० ० ० ० | ० ० ० ० ० ० | ० ० ० ० ० ० |

दो . ली . | दो . डी . | सा रे सा नि प नि प म | रे म रे सा नि सा रे म |
 ० ० ० ० ० ० | ० ० ० ० ० ० | ० ० ० ० ० ० | ० ० ० ० ० ० |

दो . ए॥ . | दो . डी . | म प नि सा रे म रे सा | सा नि सा रे सा नि प म |

दो . ए॥ . | दो . डी . | म म रे सा रे रे सा नि | सा सा नि प नि नि प म |

दो . ए॥ . | दो . डी . | प नि सा रे ऽ ऽ | सा ऽ रे नि सा |

दो . ए॥ . | दो . डी . | म प नि सा रे सा | नि नि प म रे सा |

दो . ए॥ . | दो . डी . | सा नि प म प नि | प म प म रे सा |

नीचेनी जे तानो पूरी छडी गाछने गाथी.

नि सारे सा नि सारे | रे सा नि सा नि सारे | नि प म रे सा नि सा | नि सारे म प नि सारे |

नि सारे म प नि सारे | म रे सा नि प म रे सा | नि सारे म रे म प नि | म प नि सा प नि सारे |

*

*

*

ખમાજ રાગ

શાસ્ત્રાધાર

લંમાજો યત્ર તીવ્રા ઋષભગધનયો મો મૃદુનિર્મલુઃ સ્યા-
 વારોહે રિર્નિષિદ્ધઃ પ્રભવતિ પરિપૂર્ણોઽવરોહે પલકઃ ।
 વાદી ગાંધાર એવ પ્રવિલસતિ તથા સંપ્રવાદી નિષાદો
 રાગ્યાં યામે દ્વિતીયે પ્રમદયતિ મનઃ શ્રોતુરપ્યેષ રાગઃ ॥
 રાગકલ્પદ્રુમાંકુરે ।

ખમાજ રાગમાં ઋષભ, ગાંધાર, ધૈવત અને નિષાદ — આ
 ચારે સ્વરો તીવ્ર અને મધ્યમ-નિષાદ ક્રોમશ્ચ લાગે છે. આરોહમાં
 ઋષભ વર્જ્ય છે — એમાં સધળા સ્વરો લાગે છે તેથી તેને સંપૂર્ણ
 પણ કહે છે — અવરોહમાં પંચમ વક્ર છે. એમાં વાદી ગાંધાર
 અને સંવાદી નિષાદ છે. રાત્રિના ખીજ પ્રહરે ગવાય છે. શ્રોતાઓના
 મનને મુગ્ધ કરનારો રાગ છે.

મૃદુસો નિદ્વયો ગાંશો નિસંવાદી લમાજકઃ ।
 નારોહે ઋષભો યામે દ્વિતીયે નિશિ ગીયતે ॥
 રાગચન્દ્રિકાયામ્ ।

જેમાં ક્રોમશ્ચ મધ્યમ અને બે નિષાદ લાગે છે, ગાંધાર વાદી,
 નિષાદ સંવાદી, આરોહમાં ઋષભ વર્જ્ય અને રાત્રિના ખીજ પ્રહરે
 ગવાય છે — આવો આ ખમાજ રાગ છે.

નિસૌ ગમૌ પતી સવચ સતી ધમૌ પવૌ મગૌ ।
 લંમાજો ગાંશકો નિત્યં દ્વિતીયપ્રહરે નિશિ ॥
 અભિનવરાગમંજર્યામ્ ।

નિસા, ગમ, પ, નિસા, સા, નિઘ, મપઘ, મગ — આ ખમાજ રાગ છે, જેમાં ગાંધાર વાદી છે અને જે રાત્રિના ખીજા પ્રહરે ગવાય છે.

રૂપરેખા

(અનુષ્ટુપ)

ઋગ્મ વર્ણ્ય આરોહ, મૃદુ મ-નિ ખમાજમાં,
અંશોપાંશ ગ-નિ, ગાય રાતે ખીજા પહોરમાં.

ખમાજ રાગ ખમાજ થાટ — સા રે ગ મ પ ઘ નિ સા — માંથી જન્મેલો છે. આશ્રયરાગ છે. આ ચંચલ પ્રકૃતિનો રાગ છે. આમાં શૃંગાર રસ અત્યંત શોભે છે. અધિકતર હુમરીઓ ધાવામાં આવે છે. વિક્ષિપિત ખ્યાલ ગાવાનો પ્રચાર નથી.

આ ખમાજ રાગના આરોહમાં ઘણું કરીને ઋષભ વર્ણ્ય છે. પરંતુ હુમરી ગાતી વખતે આરોહમાં ઋષભનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. મધ્યમ-નિષાદ કામલ છે. શેષ સ્વરો શુદ્ધ છે. શુદ્ધ નિષાદ પણ લેવામાં આવે છે. પ્રાયઃ આરોહમાં શુદ્ધ નિષાદ અને અવરોહમાં કામલ નિષાદ લેવાનો ક્રમ જણાય છે. આરોહમાં ઋષભ મોટા ભાગે લેવાતો નથી એટલે ખમાજ રાગની જાતિ પાડવ-સંપૂર્ણ મનાય છે. એના આરોહમાં ધૈવત દુર્બલ રહે છે અને અવરોહમાં પંચમ અનેક વાર વધુ થતો જણાય છે. આ રાગનો વાદી સ્વર ગાંધાર અને સંવાદી સ્વર નિષાદ છે. વાદી સ્વર પૂર્વાંગમાં હોવાથી ખમાજ રાગ પૂર્વરાગ ગણાય છે. એનો ગાનકાળ રાત્રિનો ખીજો પ્રહર છે. આ રાગનું વૈચિત્ર્ય ગ-મ-પ-નિ આ ચાર સ્વર પર નિર્ભર છે. અનેક તાનો આ સ્વરો પર સમાપ્ત કરવામાં આવે છે. આ રાગનો સમપ્રાકૃતિકરાગ તિલંગ છે.

आरोहः:- सा, ग म प च नि सा ।

अवरोहः:- सान्धि, मपधमग, पमगरेसा ॥

५३३:- सा, निधमपधमग ।

राग विस्तार

सा

- (१) सा, नि, साग, निसागमग, प, मग, मगरेसा, सागमग, सागमप-
गमग, गपमग, प, मगरेसा ।
- (२) निसाग, साग, मग, प, मग, निसागमग, सागमपगमग, सागमप,
गमपध, गमग, गमपमगरेसा ।
- (३) निसागमपग, म, निध, मपध, मऽज्ज, प, मगरेसा, गमपध, गमग,
गमपमगरेसा ।
- (४) सागमपधग, म, ध, प, मग, मगरेसा, निसागमगरेसा, निसागम-
पमगरेसा, निसागमपधपमगरेसा, निसागमपधनिधपमगरेसा, निसा-
गमपधनिसान्धिपमगरेसा, गमपगमन्धि, धप, गमपसानिसान्धिप-
धगमग, मग, प, मगरेसा ।

अंतरा

- (५) गमध, मध, निध, सा, धसान्धि, नधनिसा, रैनिसा, निनिसारे,
सा, निध, गमनिधनिपध, मपधमग, प, मगरेसा, निसागमपधनिसा,
निसा ।

७२

(६) ^मगमधनिसा, ^धनिसा, ^{नि}सा, ^पनिसा ^पनिसारे^{नि}धप, ^{सा}नि, ^{रे}निसा,
^{नि}धप, ^गमधप, ^{नि}ऽऽधप, ^{सा}, ^{नि}, ^ध, ^प, ^मगरेसा, ^गमपधनिसा,
^{नि}सा, ^{नि}ध, ^गमगरेसा, ^{रे}सा, ^{नि}सा, ^धसानिध, ^मपधगपमग,
^प, ^मगरेसा, ^गमपधनिसा, ^{सा}, ^{नि}सा ।

स्वरभारिक

त्रिताल मात्रा ८

मध्यलय. माध्यम०

स्थायी

सा	ग	म	प		ग	म	नि	ध		ग	म	प	ध		ग	म	ग	ऽ	
+					७					१					३				

प	सा	नि	सा		नि	ध	प	म		ग	ऽ	म	प		म	ग	रे	सा	
+					७					१					३				

नि	सा	ग	म		प	नि	सा	रे		नि	सा	नि	ध		प	म	ग	ऽ	
+					७					१					३				

अंतरे

ग	ऽ	म	नि		ध	नि	सा	ऽ		नि	नि	सा	ऽ		ध	नि	प	ध	
+					७					१					३				

नि	सा	म	ग		म	ग	रे	सा		नि	सा	नि	नि		ध	ऽ	ग	म	
+					७					१					३				

नि	सा	ग	म		प	ग	ऽ	म		नि	ध	ऽ	म		प	ध	ऽ	म	
+					७					१					३				

લક્ષણગીત

સુન્દર ખમાજ રાગિણી સોહે,
 આરોહે ચતુર ઋષભ છોડે,
 શુદ્ધ સ્વરો સહુ, નિ બે જોડે...સુન્દર
 ગાંધારવાદી, નિ સંવાદી,
 ગાય રસિક, કાઈ, જનમન મોહે...સુન્દર

ત્રિતાલ માત્રા ૮

મધ્યલય. માધ્યમ.

સ્થાયી

મ	પ	
સા ગ મ પ	સા નિ ધ પ	ગ પ મ ગ
સુ . ન્દ ર	ખ મા . જ	રા . ગિ ણી
+	૭	૧ ૩

મ	પ	
ગ મ નિ ધ	પ ધ નિ નિ	સા નિ રે સા નિ ધ
આ . રો .	હે . ચ તુ	ર . ઋ . ધ ભ
+	૭	૧ ૩

પ ધ સા	રે	મ ગ રે નિ સા	નિ સા નિ સા	રે સા નિ ધ પ મ ગ
શુ . દ્ધ સ્વ	રો . . સ હુ	નિ . બે .	જો ૩	
+	૭	૧	૩	

અંતરે

મ	પ	
ગ મ ધ નિ	સા નિ સા ૬	પ નિ સા રે
ગાં . ધા ર	વા . દી .	નિ . સં .
+	૭	૧ ૩

૭૪

ગ	ડ	ગ	મ	ગ	રે	નિ	સા	ઘ	સા	નિ	ઘ	ગ	પ	મ	ગ	
ગા	.	ય	ર	સિ	ક	કો	ઈ	જ	ન	મ	ન	મો	.	હે	.	
+				૭				૧				૩				

ગીત

મુરલી ક્યાં વાગી ? સશૃણી !
 કું જે કું જ ગુંજતી મધુરી...મુરલી
 શ્રુત્યાં ગોપીજન તનલાન,
 શ્રુત્યાં પશુ-પંખી નિજનિજ કામ...મુરલી

દાદરો માત્રા ૬

વિલંબિતલય. માધ્યમ-

સ્થાયી

પ	સા	નિ	સા	નિ	સા	રે	સા	નિ	ઘ	પ	ગ	મ	ગ	
મુ	ર	લી	ક્યાં	વા	.	.	.	ગી	.	.	સ	શૃ	ણી	
૧			+					૧			+			

ગ	પ	મ	ગ	રે	ગ	નિ	સા	સા	ગ	મ	પ	ઘ	ગ	મ	
કું	.	જે	હું	.	જ	ગું	જ	તી	મ	ધુ	રી	.	.	.	
૧			+			૧			+						

અંતરે

ગ	મ	નિ	ઘ	નિ	પ	ઘ	નિ	સા	સા	નિ	ડ	સા	
શ્રુ	ત્યાં	ગો	.	પી	જ	ન	ત	ન	લા	.	ન	.	
૧			+			૧			+				

સા	મ	ગ	રે	નિ	સા	ઘ	સા	નિ	ઘ	પ	ઘ	
શ્રુ	ત્યાં	પ	શુ	પં	ખી	નિ	જ	નિ	જ	કા	મ	
૧			+			૧			+			

૭૫

ગીત

આવળે ઓ શ્યામ, મારે સદને,
 વાટ વિલોકીશ અનિમિષ નયને...આવળે
 વિનતિ કરું છું 'પુનિત ચરણે,
 હારળે કૃપાલુ, ભક્તના મનને...આવળે

ત્રિતાલ માત્રા ૮

મધ્યલય. માધ્યમ.

સ્થાપી

ગમપઘનિસાનિ	સા ડ નિ ઘ	ગ મ ગ ડ	સા ગ મ પ
આ...વ.ળે	ઓ . શ્યા મ	મા . રે .	સ દ ને .
૭	૧	૩	+

મ	સા		
ગ ડ ગ મ	ગ રે નિ સા	નિ ઘ પ ઘ	ગ મ ગ ડ
વા . ટ વિ	લો . કી શ	અ નિ મિ ષ	ન ય ને .
૭	૧	૩	+

અંતરે

ગ મ ઘ નિ	સા નિ સા ડ	નિ સા રે સા	નિ સા નિ ઘ
વિ ન તિ કે	કું . છું .	પુ . નિ ત	ચ ર ણે .
૭	૧	૩	+

મ ગ મ ગ	નિ સા નિ સા	નિ ઘ ગમપઘ	નિસા નિ સા ડ
હા ર ને .	કૃ પા લુ .	ભક્તના...	મ . ન ને .
૭	૧	૩	+

૭૬

ગીત

જમુના તટે આજે નીરખ્યો નન્દલાલ,
 મોરમુકુટ શિરે, કંઠે વૈજયન્તી માલ...જમુના તટે
 કાનમાં કુંડલ, તિલકવાળું લાલ,
 મલકતું મુખડું, મોહક ચાલ...જમુના તટે

ત્રિતાલ માત્રા ૮

મધ્યલય. માધ્યમ.

સ્થાપી

ગ	મ	પ	ધ		નિ	સા	નિ	સા		નિ	ધ	પ	નિ	ધ	પ		ગ	મ	ગ	ડ	ગ	
જ	મુ	ના	.		ત	ટે	આ	જે		ની	ર	ખ્યો	...		ન	ન્દ	લા	.	લ			
+					૭					૧					૩							

મ					સા				મ				પ								
ગ	ડ	ગ	મ		ગ	રે	નિ	સા		ગ	મ	પ	ધ		ગ	પ	મ	ગ			
મો	.	ર	મુ		કુ	ટ	શિ	રે		કં	ઠે	વૈ	જ		ય	ન્તી	મા	લ			
+					૭					૧					૩						

અંતરે

ગ	મ	ધ	નિ		સા	નિ	સા	સા		ગ	ડ	ગ	મ		ગ	રે	નિ	સા			
કા	.	ન	માં		કું	.	ડ	લ		તિ	.	લ	ક		વા	ળું	લા	લ			
+					૭					૧					૩						

					મ																		
પ	ધ	નિ	ધ	પ		ગ	મ	ગ	ડ		ગ	મ	પ	મ		ગ	રે	સા	ડ	સા			
મ	લ	ક	તું	.		મુ	ખ	ડું	.		મો	.	હ	ક		ચા	.	.	લ				
+					૭					૧					૩								

તાનમંડલ

સ્થાયીનાં આલાપતાન

જ મુ ના .		ત ટે આ જે		ગ મ ઘ પ મ ગ રે સા ~~~~~		નિસારસા નિધ પ મ ~~~~~
				ની . ૨ . ઝ યો . . .		ન . નંદ . લા . લ .

જ મુ ના .		ત ટે આ જે		ગ મ પ ઘ નિ ધ પ મ ~~~~~		ગ રે સા સા ગ મ પ ~~~~~
				ની . ૨ . ઝ યો . . .		ન . નંદ લા . લ .

જ મુ ના .		ત ટે આ જે		ગ મ પ ઘ નિ ધ પ મ ~~~~~		ગ મ ઘ પ મ ગ રે સા ~~~~~
-----------	--	-----------	--	---------------------------	--	----------------------------

જ મુ ના .		ત ટે આ જે		ગ મ પ ઘ નિ સા ગ મ ~~~~~		ગ રે સા નિ ધ પ મ પ ~~~~~
-----------	--	-----------	--	----------------------------	--	-----------------------------

જ મુ ના .		ત ટે આ જે		સા નિ સા નિ સા નિ ધ પ ~~~~~		નિ ધ નિ ધ નિ ધ પ મ ~~~~~
-----------	--	-----------	--	--------------------------------	--	-----------------------------

જ મુ ના .		ત ટે આ જે		નિ સા ગ મ પ નિ સા રે ~~~~~		સા નિ ધ પ મ ગ રે સા ~~~~~
-----------	--	-----------	--	-------------------------------	--	------------------------------

જ મુ ના .		ત ટે આ જે		ગ મ પ ઘ નિ સા ~~~~~		નિ રે નિ સા નિ ધ ~~~~~
-----------	--	-----------	--	------------------------	--	---------------------------

જ મુ ના .		ત ટે આ જે		ગ મ પ ઘ નિ ધ ~~~~~		પ મ ગ મ ગ સા ~~~~~
-----------	--	-----------	--	-----------------------	--	-----------------------

નીચેની બે તાનો પૂરી કડી ગાઈને ગાવી.

સા ¹ નિ ¹ સારે ¹ સા ¹ નિ ¹ ધ ¹ પ	સા ¹ નિ ¹ ધ ¹ પગરે ¹ મસા	નિ ¹ સાગમ પનિસા ¹ રે	સા ¹ નિ ¹ ધ ¹ પમગરે ¹ સા
~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~
+	૭	૧	૩

સાગમ ¹ પગમનિ ¹ ધ	નિ ¹ ધ ¹ પમગ ¹ સ	નિ ¹ સારે ¹ સાનિ ¹ ધ ¹ પમ	ગમ ¹ ધ ¹ પમગરે ¹ સા
~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~
+	૭	૧	૩

અંતરનાં આલાપતાન

કા . ન માં	કું . ડ લ	સા ¹ રે ¹ સા ¹ નિ ¹ ધ ¹ નિ ¹ ધ ¹ પ	ધ ¹ મ ¹ પ ¹ ગ ¹ મ ¹ ગરે ¹ સા
		~~~~~	~~~~~
		તિ . . . લ . ક .	વા . ળું . લા . લ .

કા . ન માં	કું . ડ લ	ધ ¹ સા ¹ નિ ¹ ધ ¹ પનિ ¹ ધ ¹ પ	મ ¹ ધ ¹ પ ¹ મ ¹ ગ ¹ પમગ
		~~~~~	~~~~~
		તિ . . . લ . ક .	વા . ળું . લા . લ .

કા . ન માં	કું . ડ લ	નિ ¹ ધ ¹ પમગરે ¹ સાસા	ગમ ¹ પવનિસા ¹ નિસા ¹
		~~~~~	~~~~~

કા . ન માં	કું . ડ લ	નિસા ¹ નિ ¹ ધ ¹ પવનિસા ¹	ધ ¹ નિસા ¹ ધ ¹ નિસા ¹
		~~~~~	~~~~~

કા . ન માં	કું . ડ લ	ગમ ¹ ગરે ¹ સા ¹ નિ ¹ રે ¹ સા ¹	નિ ¹ ધ ¹ પમપવનિસા ¹
		~~~~~	~~~~~

४। न मां । कुं . उ व । सा ऽ ऽ ऽ । नि व सा ऽ ।
 ० ० ० ० ० ० ० ०

ॐ . न मां । कुं . उ व । प ष सा रे ग रे सा । नि ष सा ऽ ।
 ~~~~~

ॐ . न भां । कुं . उ ल । ग म ग ऽ । रे सा नि ध सा ऽ ।
० ० ० ० । ५ ५ ५ ५ ० ०

નીચેની બે તાનો પૂરી કડી ગાઈને ગાવી.

गम प धनिध प म | गम प धनिसा निध | प व सा रे म ग रे सा | निध प म ग रे सा सा |

ग म ग ग म प ध | ग म ग ग म प ध | नि ध प म ग रे सा | नि सा ग म प नि सा रे

દેસ રાગ

શાસ્ત્રાધાર

રાગો દેસઃ પંચમાંશોર્યમાત્યઃ ।
 સંપૂર્ણોઽયં સોરટીતુલ્ય એવ ॥
 કેચિદ્ ભેદાચ્ચાવરોહે રિવક્રો ।
 રાત્રી યામાદુત્તરં ગીયતેઽસૌ ॥

રાગકલ્પદ્રુમાંકુરે ।

આ દેસ રાગ સંપૂર્ણ જાતિવાળો અને પંચમવાદી તથા ઋષભ સંવાદીવાળો છે, એનું સ્વરૂપ સોરઠ રાગ જેવું જ છે. કોઈ કોઈ વાદી-સંવાદી ઋષભ-પંચમ માને છે. અવરોહમાં ઋષભ વક છે. રાત્રિના બીજા પ્રહરમાં ગવાય છે.

પાંશો રિષમસંવાદી સોરટીતુલ્યરૂપકઃ ।
 રિવક્રો દેસરાગચ્ચ દ્વિતીયપ્રહરે નિશિ ॥

રાગચન્દ્રિકાયામ્ ।

પંચમ-ઋષભ વાદી-સંવાદી, સોરઠરાગ જેવું જ સ્વરૂપ, ઋષભ વક અને જે રાત્રિના બીજા પ્રહરમાં ગવાય છે તે દેસ રાગ છે.

સરે મયૌ નિવૌ પશ્વ પવૌ પમૌ ગરી ગસૌ ।
 સો રટી તુ લ્ય રૂનો ઽ સૌ દેસાલ્યો ર્યંજકો નિશિ ॥

અભિનવરાગમંજર્યામ્ ।

સા, રે, મપ, નિઝપ, પવમ, ગરેગસા — આ દેસ નામક રાગ છે. સોરઠના જેવું જ રૂપ, ઋષભ વાદી અને રાતે ગવાય છે.

રૂપરેખા

(અનુષ્ટુપ)

છે 'ગ-ત્ર' અહપ આરોહ, 'રે' વક્ર, એ 'નિ' દેસમાં,
અંશોપાંશ 'પ-રે', ગાય રાતે બીજા પહોરમાં.

દેસરાગ ખમાજ થાટ-સા રે ગ મ પ વ નિ સા — માંથી જન્મેલો છે. આ રાગ અતિ લોકપ્રિય અને સુપ્રસિદ્ધ છે. એમાં કરુણ-શૃંગાર રસ શોભી જાહે છે. મગરે આ સ્વરોને મીડ સાથે લેવાથી રાગ સ્પષ્ટ થાય છે.

દેસરાગના આરોહમાં ગાંધાર-ઘૈવત અહપ પ્રમાણમાં લેવાય છે તેથી તે બંને સ્વરો વજ્ર જેવા જણાય છે. કિન્તુ તાનમાં તે બંને સ્વરોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આના આરોહમાં શુદ્ધ નિષાદ અને અવરોહમાં ક્રામળ નિષાદ લેવાય છે. અવરોહમાં ઋષભ વક્ર રહે છે. કોઈ કોઈ રંજકતા માટે અહપપરિમાણમાં ક્રામળ ગાંધારનો પ્રયોગ કરે છે, આરોહમાં પાંચ અને અવરોહમાં સાત સ્વરો આવતા હોવાથી દેસરાગની જાતિ ઔડવ-સંપૂર્ણ કહી શકાય. જો આરોહમાં અહપ પ્રમાણમાં લેવાતા ગાંધાર-ઘૈવતને ગણીએ તો એની જાતિ સંપૂર્ણ-સંપૂર્ણ પણ કહી શકાય. આ રાગનો વાદી સ્વર પંચમ અને સંવાદી સ્વર ઋષભ છે. કોઈ કોઈ વાદી ઋષભ અને સંવાદી પંચમ માને છે. વાદી સ્વર ઉત્તરાંગમાં હોવાથી દેસરાગની ગણના પૂર્વરાગમાં કરવામાં આવે છે. ગાનકાળ રાત્રિનો બીજો પ્રહર છે. કોઈ કોઈ બપોરે પણ ગાય છે.

આ દેસરાગને સંપૂર્ણ મળતો સોરઠ નામનો રાગ છે. દેસરાગ ગાયા પછી સોરઠ રાગ કે સોરઠ રાગ ગાયા પછી દેસ રાગ ગાવો ગાયકોને પણ કઠિન છે. દેસરાગમાં ગાંધાર સ્પષ્ટ છે જ્યારે સોરઠ

રાગમાં ગાંધાર અણુછતો છે. ઢેટકાક ગાયકો દેસ અને સોરહને એક જ માને છે અને દર્શાવે છે કે આ દેસરાગ સોરહ તરફ વિશેષ ગવાય છે તેથી એનું નામ સોરહ પડ્યું છે. તિલકકામોદ રાગ પણ આ રાગને મળતો આવે છે. આ દેસ રાગના ન્યાસ સ્વરો પૂજ, ઋષભ અને પંચમ છે.

*

*

*

આરોહ :- નિ સા રે મ પ નિ સા ।

અવરોહ :- સાન્ધપ, ધમગરે, પમગરે, ગનિસા ॥

પકડ :- રે મ પ ધ મ ગ રે ।

રાગવિસ્તાર

સા

(૧) સા, નિસા, પનિસા, નિ, ઘં, નિન્ધિવં, મં, સા, નિસા ।

મ

(૨) સા, નિસા, રે, સા, રેનિ, સા, નિ, ઘં, નિ, સારે, રે, નિન્ધિવં, પનિસારે, રે, સાન્ધિવંમંનિ, સા ।

(૩) સા, નિ, સા, રેરે, ગરે, ગનિસા, રેગરે, નિન્ધિવં, પનિસા, પનિસારે, રે, ગનિ, સા, નિસા ।

(૪) સા, નિસા, રે, મગરે, ગનિસા, નિસારેમ, ગરેગરેમ, ગરે, રેગરે, રેમગરે, ગ, રેસાનિસા ।

(૫) સા, નિસા, રેનિ, સા, રેરેમપ, મગરે, પમગરે, ગનિસા, નિસારેમગરે,

રેમગરે, ગ, રેસાનિસા, રેરે, મપ, મપધમગરે, પમગરે, ગનિસા,

- रेमगरे, प, निसा, रेमपधमगरे, प, निसा, रेमपधनिधपधमगरे,
 प, रेमपधनिसानिधपधमगरे, प, निसा, रेनि, सा ।
 (६) सा, निसा, रे, मगरे, पमगरे, धमगरे, निनिधपधमगरे, पधपमगरे,
 रेप, रेमपनिधप, मपनिनिधप, पधपधमगरेगसारेरेमप, नि, सा,
 निधप ।

अंतरे।

- (७) निसारेमपनि, सा, निसा, पनिसा, मपनिसा, निधप, मपनिधप,
 रेमपधनिधप, धप, म, गरे, पधमप, रेम, गरे, रेमपधमपनि, सा ।
 (८) म, मप, नि, निसा, पनिसा, सारेनिसा, निधप, निसारेसारे,
 निधप, निरेसारेनिधप, पमधपसानिरेसारे, निधप, रेमपधनिधप,
 धमगरे, पमगरे, मगरे, गगरेसारेमपधमपनि, सा ।
 (९) मपधमपनि, सा, पनिसापनिसारे, गरे, मगरे, पमगरे, रे, सानि-
 धपमधमगरे, गसा, पधपमगरेगसा, निसारेमपधपमगरेगसा, निसा-
 रेमपनिसारेसानिधपधमगरेगसा, निसारेमपनिसारे, पमगरे, गनि,
 सा निधप, मपधमप, नि, सा ।

*

*

*

८४

स्वरमालिका

त्रिताल मात्रा ८

मध्यम. माध्यम०

स्थायी

रे	ग	सा	रे		म	म	प	नि		सा	५	नि	ध		म	ग	रे	५	
+							७				१					३			
रे	म	प	नि		ध	प	प	ध		प	ध	म	ग		रे	५	ग	सा	
+							७				१					३			
नि	नि	सा	५		प	नि	सा	रे		नि	ध	प	ध		म	ग	रे	सा	
+							७				१					३			

अंतरै

म	म	प	प		सा	५	नि	नि		सा	५	नि	सा		रे	नि	सा	५	
+							७				१					३			
नि	सा	रे	म		ग	रे	नि	सा		नि	रे	सा	रे		नि	५	ध	प	
+							७				१					३			
प	नि	सा	रे		नि	ध	५	प		प	ध	म	ग		रे	५	ग	सा	
+							७				१					३			

लक्षण गीत

आने गाओ रागिणी देस,
 अही निषादद्वय, शुभवेश...आन
 वाही पंचम-दि संवाही,
 आरोहे 'ग-त्र' अल्प प्रभाणी,
 गाओ निशदिन त्यज सहु कुशेश...आन

त्रिताल मात्रा ८

मध्यस्थ. माध्यम०

स्थायी

म प
आ ने

सा	नि ऽ सा ऽ	नि सा रे सा नि ध	प व म ग	म रे ग
गा . ओ .	रा . . . गि .	ए . दे .	स . अ दी	
१	३	+	७	

म	रे म प नि	ध प प ध	म ग रे ग	ग
नि . धा .	६ . ६ य	शु ल वे .	श . आ न	
१	३	+	७	

अंतरे

प	प	म ऽ म ऽ	प ऽ नि नि	सा ऽ सा ऽ	रे नि सा ऽ
वा . दी .	धं . अ म	रि . सं .	वा . दी .		
१	३	+	७		

सा	सा	नि ऽ नि ऽ	सा ऽ नि सा	नि सा रे सा	नि ध प ऽ
आ . रे .	६ . ग . व	अ . ए अ	मा . ए .		
१	७	+	७		

प रे सा रे	नि ध प ध	म ग रे ग	सा रे म प
गा . ओ .	नि श द्वि न	त्य ल स ड	केश आ न
१	७	+	७

८६

गीत

नयनो मारां दर्शनं लूभ्यां,
 शोधे सधने यरणु सयूषां . . . नयनो
 आवो पधारो मन-मन्दिरमां,
 वरसावो प्रभो ! मेह मधुना,
 विनंति सुष्णी करो कुरुषु . . . नयनो

त्रिताक्ष मात्रा ८

मध्यलय. माध्यम०

स्थायी

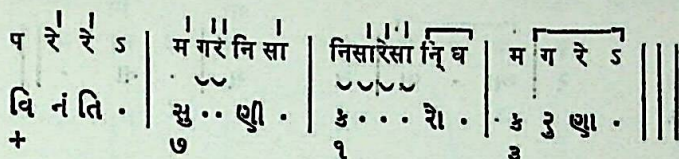
रे ग सा ऽ	रे म प ऽ	नि सा नि ष प	म ग रे ऽ
न य नो .	मा . रां .	द . श . न	लू . भ्यां .
+	७	१	३
म			ग
रे म प ष	नि ष प ऽ	प ष म ग	नि ऽ सा ऽ
शो . धे .	स ध ने .	य र णु स	लू . णां .
+	७	१	३

अंतरो

प	सा		
म ऽ म म	प ऽ नि ऽ	सा सा सा ऽ	रे नि सा ऽ
आ . वो प	धा . रो .	म न भं .	दि र मां .
+	७	१	३
सा			नि
नि नि नि ऽ	सा ऽ नि सा	पनिसारे सा रे	नि ष प ऽ
व र सा .	वो . प्र भो	मे . . . . ह	म धु ना .
+	७	१	३

८७

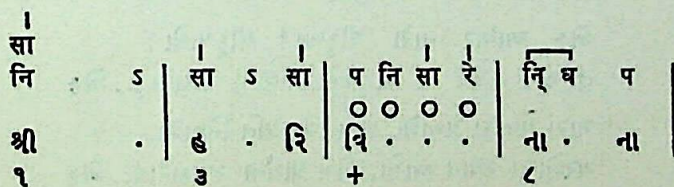
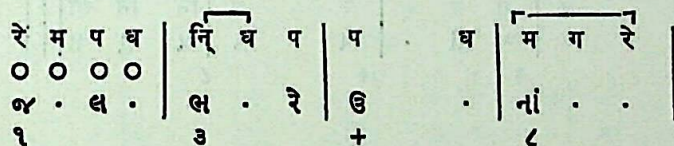
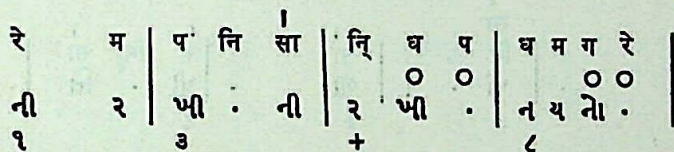
गीत

नीरभी नीरभी नयनो जल भरे छिनां,
 श्रीहरि विनाना छिर-आवास सूता . . . नीरभी
 आ आधिणी आशा यायती करुणा,
 ने पांगणी प्रीति अंभती पद प्रभुना . . . नीरभी

अपताक्ष मात्रा १०

विक्षिप्तलय. माध्यम—

द्वयारी

પ	ધ	મ	ગ	રે	ગ	સા	નિ	સા
ઉ	૨	આ	વા	સ	સ	ના	ના	ના
૧		૩		+		૮		

અંતરે

મ	પ	સા	નિ	નિ	સા	સા	સા
આ		આ	ધ	ળા	આ	શા	શા
૧		૩		+	૮		

રે	ગ	રે	મ	ગ	રે	નિ	સા	નિ	સા
યા		ય	તી	૦	૦	ક	૩	શુ	
૧		૩			+		૮		

મ	પ	સા	નિ	નિ	સા	રે	નિ	સા
ને		પા	ગ	ળા	પ્રી	તિ	તિ	તિ
૧		૩		+	૮			

પ	ધ	મ	ગ	રે	રે	ગ	નિ	નિ	સા
અં		ખ	તી		પ	૬	પ્ર	શુ	ના
૧		૩		+		૮			

ગીત

એક આધાર તારો શ્રીકૃષ્ણ ! શ્રીકૃપાલો !
 તું સમ સમર્થ ના કો જોનો લઉં હું સહારો ... એક
 મારાં પાતકો પ્રજ્ઞા, પ્રેમો ! રંક પ્રતિ નિહાળો,
 ચરણોમાં સ્થાન આપો, પ્રેમ પ્રાર્થના સ્વીકારો ... એક

अकताक्ष, भाग ६

मध्यक्षय. माध्यम०

स्थायी

पनिसारे	सा	रे	नि	ध	प	व	म	ग	रे	ग	सा
ॐ...	क	.	आ	.	धा	.	र	ता	.	.	रे
१	+		३	+		५				६	
नि सा	रे	ग	सा	ऽ	रे	म	प	ध	म	प	
श्री	कु	.	षु	.	श्री	कु	पा	.	लो	.	
१	+		३	+		५			६		

सा	नि	ऽ	सा	रे	नि	ध	प	व	प	ऽ	म	ग	रे	ऽ
तुं	.	स	म	स	म	.	थ	.	ना	.	को	.		
१	+			३	+				५		६			

रे	रे	प	म	ग	रे	ग	नि	सा	रे	ग	म	ग	रे	ऽ
ॐ	.	.	नो	.	क्ष	उ	हुं	स	क्ष	.	.	.	रो	.
१		+			३	+		५				६		

अंतरै

म	ऽ	प	ऽ	नि	नि	सा	सा	रे	नि	सा	ऽ
भा	.	रां	.	पा	त	को	प्र	म	.	लो	.
१		+		३	+		५			६	
नि	सा	रे	म	ग	रे	नि	सा	नि	ऽ	सा	ऽ
प्र	लो	रं	.	क	प्र	ति	नि	लो	.	लो	.
१	+			३	+		५			६	

प	रे	सा	रे	नि	ध	प	ध	म	ग	रे	ग	रे	५
२	२	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३
१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१

सा	रे	म	प	नि	सा	नि	सा	रे	सा	नि	ध	प	म	प	५
३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३
१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१

तानभंडल स्थायीनां आक्षेपतान

अ	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३
१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१

अ	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३
१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१

अ	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३
१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१

अ	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३
१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१

अ	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३	३
१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१

ओ . . . | ३ . | आ . | प नि सा र | नि ध प ध | म ग रे सा |
 ~~~~~

[illegible]

ॐ . . . | ३ . | आ . | रे म प घ | म ग रे | ग नि सा |
 () () () () () () () () ()

નીચેની બે તાનો પૂરી કડી ગાઈને ગાવી.

नि सा रे म | प नि सा रे | म ग रे सा | नि सा रे सा | नि ध प म | ग रे ग सा |
१ + ३ + ५ ६

सा रे म प | नि ध प म | म प नि सा | रे सा नि ध | प नि सा | रे | सा नि ध प |
१ ३ ५ ६

અંતરાત્ન આલોપતાન

मा . रां . पा त नि सा रे म ग रे नि सा नि सा रे सा
ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

सा रे सा नि ध प ध म ग रे ग सा
 या . रा . पा त ड़ा . . . प्र . ञ . णा . . .

६२

भा . | रां . | पा त | नि सा रे सा | नि ध प म | ग रे ग सा |

भा . | रां . | पा त | नि सा रे म | ग रे सा नि | ध प म प |

भा . | रां . | पा त | म प नि सा | रे रे सा नि | ध प म प |

भा . | रां . | पा त | प ध म प | नि ऽ सा ऽ |

भा . | रां . | पा त | सा ऽ रे नि सा ऽ |

भा . | रां . | पा त | म प नि सा | रे ऽ नि सा |

नीचेनी भे ताने। पूरी कडी गाईने गापी.

नि सा रे म | ग रे नि सा | नि सा रे सा | नि ध प म | सा नि ध प | म ग रे सा |

नि सा रे ग | नि नि सा | प नि सा रे | म ग रे सा | नि ध प म | ग रे ग सा |

કાફી રાગ

શાસ્ત્રાધાર

કાફી રાગો ભુવનવિદિતઃ કોમલામ્યાં ગનિમ્યા-
મન્યૈસ્તીવૈઃ પરમમધુરઃ પંચમો વાદિરૂપઃ ॥
સંવાદી સ્યાત્ સ इह कतिचिद्वादिनं गं वदन्ति ।
સાંત્રસ્તિગ્ધં सरसमतिभिर्गीयतेऽसौ निशायाम् ॥

રાગકલ્પદ્રુમાંકુરે ।

કાફી રાગ અતિ મધુર અને લોકપ્રસિદ્ધ છે. જેમાં ગાંધાર, મધ્યમ અને નિષાદ ક્રોમળ છે — શેષ સર્વ તીવ્ર સ્વરો છે. એમાં પંચમ વાદી અને ૫૩૯ સંવાદી છે. ક્રોઈ ક્રોઈ ગાંધાર વાદી કહે છે. ક્રોમળ અને મધુર એવો આ રાગ રસિકજનો રાત્રે ગાય છે.

मृदू गमो रिषो तीव्रावुभौ नो पंचमोऽशकः ।

यत्र षड्जस्तु संवादी काफौ सा निशि गीयते ॥

રાગચન્દ્રિકાયામ્ ।

જેમાં ગાંધાર-મધ્યમ ક્રોમળ, ઋષભ-ધૈવત તીવ્ર, બંને નિષાદ લાગે છે, પંચમ વાદી અને ૫૩૯ સંવાદી છે એવો આ કાફી રાગ રાત્રિમાં ગવાય છે.

निसौ रिगौ मपौ धनी सनिधया मगौ रिसौ ।

काफौ पूर्णा भवेन्नित्यं पंचमांशसमन्विता ॥

અભિનવરાગમંજર્યામ્ ।

નિં, સારેન્, મ, પ, ઘનિંસા, સાન્ ઘપ, મગ્ રેસા । આ કાફી રાગ છે. જે સંપૂર્ણ છે અને જેમાં પંચમવાદી છે.

રૂપરેખા

(અનુક્રમ)

‘ગ-મ-નિ’ મૃદુ કાફીમાં, શેષ શુદ્ધ સ્વરો ભળે,
છે વાદી પ, રિ સંવાદી, ગાય સંધ્યા-નિશા સમે,

કાફી રાગ કાફી થાટ — તા રે ગ મ પ ઘ નિ સા — માંથી
જ-મેલો છે, આશ્રય રાગ છે. આ રાગ અતિ મધુર અને લોક-
પ્રસિદ્ધ છે. ચંચલ પ્રકૃતિનો હોવાથી આમાં ખ્યાલ ધ્રુવપદ ગાવાનો
રિવાજ નથી. હુમરી અને હોળા વિશેષ ગવાય છે. આ રાગમાં
કરુણ-શૃંગાર રસ ઝગમગી ઊઠે છે.

કાફી રાગમાં ગાંધાર-નિષાદ કોમળ અને શેષ શુદ્ધ સ્વરો લાગે
છે. એના આરોહમાં કચારેક કચારેક તીવ્ર ગાંધાર અને તીવ્ર નિષાદ
લીધેલા જણાય છે. આ સ્વરોના પ્રયોગથી રાગની વિચિત્રતામાં વૃદ્ધિ
થયેલી અનુભવાય છે. પણ એ રાગના નિયમિત સ્વરો નથી એ
સ્મરણમાં રાખવા જેવું છે. વળી કોઈ કોઈ ગાયક ક્વચિત્ કોમળ
ધૈવત પણ ગ્રહણ કરે છે છતાં રાગના સ્વરૂપને ભટ્ટ થવા દેતા નથી.
આરોહમાં સાત અને અવરોહમાં સાત સ્વરો લાગતા હોવાથી કાફી
રાગની જાતિ સંપૂર્ણ-સંપૂર્ણ છે. વાદી સ્વર પંચમ અને સંવાદી સ્વર
ઋષભ છે. કે. પં. ભાતખંડેજીની પદ્ધતિમાં વાદી સ્વર પંચમ અને
સંવાદી સ્વર ધૃજ છે. વળી કોઈ કોઈ ગાંધાર-નિષાદને વાદી-સંવાદી
માને છે. વાદી સ્વર ઉત્તરાંગમાં હોવાથી કાફી રાગને ઉત્તરરાગ માનવામાં
આવે છે. એનો ગાનકાળ મધ્યરાત્રિ છે, મધ્યાહ્ને પણ ગાઈ શકાય.
કોઈ કોઈ એને સાયંગેય અને કોઈ કોઈ સાર્વકાલિક માને છે. કાફી
રાગના ન્યાસ સ્વરો ધૃજ, ઋષભ અને પંચમ છે.

आरोहः— सा रे ग् म प व नि सा ।

अवरोहः— सा नि ध प म ग् रे सा ॥

पङ्कजः— रे ग् म प म प ।

राग विस्तार

- नि
- (१) सा, निंसा, वनिंसा, रेग्रे, मग्रे, रेमग्रे, सारेग्रे, रेग्रेमग्रेसा
नि म
सा, रेरेग्ग्सा, रेप ।
- (२) सा, निवनिंसा, वनिंसा, ग्ग्ग्रे, रेग्रेमग्रेसा, सारेग्ग्मप, मपग्रे-
ग्रेसा, सारेग्रे, सा, रेप, मप, ग्ग्ग्रे, सारेग्ग्सारप, ग्ग्ग्रे,
रेग्मप, मप, धप, मपधमप, ग्ग्ग्रे, मग्रेसा, निवनिंसा ।
- (३) निंसाग्ग्रे, रेग्रे, मग्रे, पमग्रे, धपमग्रे, निवमपधमपग्रे,
सारेमपधग्ग्रे, रेमपधग्ग्ग्रे, सारेमपधनिधपमप, ग्ग्ग्रे,
मग्रेसा ।
- (४) सा, सारेग्रे, रेग्मपधनिधपमग्रे, मग्रेसारे, प, मप, ग्रे,
ग्ग्रेसारे, प, मप, सारेग्मपधनिंसा, निनिधपमपधमपग्ग्रे,
सानिधपमपधमपग्ग्रे, सारेसानिधपमप, ग्ग्ग्रे, सारेग्सारप,
ग्ग्ग्रे, रेपमपग्रे, रेग्मप, ग्रे, रेग्रेमग्रेसा ।

(५) ^पममपधन्निऽऽसा, निधसा, पधसारेग्रे, ^{॥॥॥}ग्रेसा, निधसा, निसा,
मपधनिऽसारेग्रे, ^{॥॥}रेसा, सान्निधनिधपधमग्रेसा, रेसाग्रेमग्रेपमधप-
निधसान्निऽसारेग्रे, ^{॥॥॥}रेसा, निधसा ।

(६) ^पम, पधन्निऽऽसा, ^{॥॥॥॥॥॥}बसारेग्रेसासारेसान्निधप, पधनिऽसा, सारेग्रेसा,
^{॥॥॥॥॥॥॥॥}रेग्रेमग्रेग्रेसा, ^{॥॥॥॥॥}ग्रेग्रेसा, ^{॥॥॥॥॥}रेसान्नि, सासान्निध, निनिधप, धधपम,
पपमग्रे, ममग्रे, मग्रेसा, सारेग्रेमपधनिऽसा, निधसा । ४

ॐ आंधार - ॐ निषाद

(१) ^मसारेग्रेऽऽरे, ^ममगम, ^गग्रेऽऽरे, पधमप, ^गग्रेऽऽरे, गमपधनिधप, ग्रेऽऽरे,
गमपधनिसान्निधप, ग्रेऽऽरे, मपधमप, ग्रेऽऽरे, निनिधपमपधमप,
ग्रेऽऽरे, मग्रेसा ।

(२) ^पसा, ^{॥॥॥॥॥॥॥॥}मपनिसारग्रे, ^{॥॥॥॥॥॥॥॥}रेसा, ^{॥॥॥॥॥॥॥॥}रेसान्निसा, निनिधपमपधमप,
^मग्रेऽऽरे, ^ममगमपमगम, ग्रेऽऽरे, रेग्रेसारे, प, पमधपग्रे, मग्रेसा.
^{सा}ममपधन्निऽऽसा ।

*

*

*

૯૭

સ્વરભાસિકા

ત્રિતાલ માત્રા ૮

મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાપી

સા	રે	ગ	મ		પ	ડ	પ	ડ		ઘ	પ	ગ	રે		મ	ગ	રે	સા	
૭					૧					૩					+				

રે	નિ	ઘ	નિ		પ	ઘ	નિ	સા		નિ	ઘ	પ	મ		ગ	ગ	રે	રે	
૭					૧					૩					+				

અંતરે

મ	મ	પ	ઘ		નિ	નિ	સા	ડ		રે	ગ	રે	સા		નિ	ઘ	પ	ડ	
૭					૧					૩					+				

સા	નિ	ઘ	નિ		ઘ	પ	ઘ	પ		મ	ગ	રે	મ		ગ	રે	સા	ડ	
૭					૧					૩					+				

લક્ષણ ગીત

ગાઓ રાગિણી કાફી આળે, કોમલ કરી ગ-નિ, સુરાગે...ગાઓ

'પ-રિ' વાદી-સંવાદી, સપ્ત સ્વરની જાતિ,

નિશદ્દિન છેડે ઉલ્લાસે ગાઓ

એકતાલ માત્રા ૬

મધ્યલય. માધ્યમ૦

સ્થાપી

ઘ	પ		ગ	રે		સા	રે		ગ	ડ		મ	પ		ડ	પ		
ગા	ઓ		રા	.		ગિ	ણી		કો	.		ફી	આ		.	જે		
૧			+			૩			+			૫			૬			
પ	ઘ	નિ		ઘ	પ		મ	પ		ગ	રે		મ	પ		ડ	પ	
૭																		
કો	.	.		મ	લ		ક	રી		ગ	નિ		સુ	રા		.	જે	
૧				+			૩			+			૫			૬		

૯૯

અંતરો

પ	રે	રે	ડ	રે	ડ	મ	ગ	રે	સા	સા	ડ
૫	રિ	વા	.	દી	.	સં	.	વા	.	દી	.
૧		+		૩		+		૫		+	

ઘ	સા	સા	રે	નિ	ધ	મ	પ	ગ	રે	સા	ડ
સ	.	પ્ત	.	સ્વ	ર	ની	.	ળ	.	તિ	.
૧		+		૩		+		૫		૬	

સા	રે	ગ	રે	સા	રે	ગ	ડ	મ	પ	ડ	પ
નિ	શ	દિ	ન	છે	.	ડો	.	ઉ	ક્ષા	.	સે
૧		+		૩		+		૫		૬	

ગીત

(જે ગાંધાર અને જે નિષાદનો પ્રકાર)

કાનુડો મારા કાળજની કોર,
 ચરણકમલમાં ચિત્ત પડેવી—
 પૂજું હું આઠે પહોર ... કાનુડો
 આ સંસારની રહી ના સ્મૃતિ,
 નીરખું કેવલ કિશોર ... કાનુડો

ત્રિતાલ માત્રા ૮

મધ્યલય. માધ્યમ.

સ્થાયી

રે	ગ	રે	રે
મ ગ મ પ	મ ગ મ ડ	રે ગ સા રે	પ ડ ડ ડ પ
કા નુ ડો .	મા . રા .	કાળજની	કો . . . ર
૩	+	૭	૧

મ	નિ	થ	નિ	પ	થ	નિ	સા	પ	નિ	થ	પ	મ	ગ	ડ	રે	ડ
અ	ર	ણ	ક	મ	લ	માં	.	ચિ	.	ત	પ	રો	.	વી	.	.
૩				+				૭				૧				

નિ	સા	ડ	રે	રે	ગ	ડ	મ	ડ	પ	થ	નિ	સા	નિ	થ	પ	મ	પ	ડ	ડ	ડ
પૂ	.	બું	હું	આ	.	ઠે	.	પ	...	હો	...	ર	.	.	.	.	.	.	.	.
૩				+				૭				૧								

અંતરે

પ	મ	ડ	પ	થ	નિ	ડ	સા	સા	ગ	રે	ડ	મ	ગ	રે	સા	ડ
આ	.	સં	.	સા	.	ર	ની	ર	હી	.	ના	સ્મૃ	.	તિ	.	.
૩				+				૭				૧				

નિ	થ	પ	થ	નિ	ડ	સા	સા	થ	સારે	સા	નિ	થ	પ	મ	પ	ડ	ડ	ડ
ની	ર	બું	.	કે	.	વ	લ	કિ	...	શો	...	ર	.	.	.	.	.	.
૩				+				૭				૧						

ગીત

ના છાંટો અંગે રંગ, ઓ નન્દલાલા,
 સાહેલીઓ કરશે ચેટક ચાળા ... ના છાંટો
 નવરંગ ચુન્દડી ને ભીંજશે કાયા,
 મને હસશે લોક ગોકુલવાળા ... ના છાંટો

त्रिताल मात्रा ८

मध्यलय. माध्यम०

स्थायी

निधपम रे म ~~~~~	पधमप ग् रे ~~~~~	सारेग्रे म म ~~~~~	प ऽ प ऽ १
ना...छांटे	अं.गे. रं ग	ओ...न न्द	ला . ला .
३	+	७	१

नि नि ध ध ध ध	पधनिधपम ~~~~~	रे म प ध ~~~~~	पधनिधपमप ~~~~~
सा छे ली ओ	क. र . शे .	ये . ट क	या...णा..
३	+	७	१

अंतरे

म म प ध	सा ध सा सा	रे ग् रे सा	घसारेसान्धपम ~~~~~
न व ः ग	युं द डी ने	लीं न शे .	का...या...
३	+	७	१

घ सा सा रे	नि ध म प	रेमपधमप ~~~~~	ग् रे सा ऽ
भ ने छ स	शे . लो. क	गो...	वा . णा .
३	+	७	१

गीत

हुं तो गोविन्दना शुभु गाढं,
 गोविन्द भारे साये साथी
 लवसागर तरी नढि...हुं तो
 शोभन सुन्दर मोहक भूति,
 चित्त लरी लरी याहुं...हुं तो

१०१

त्रिताल मात्रा ८

मध्यलय. माध्यम०

स्थायी

रे म प ध म प	गू रे सा रे	म	गू ऽ ऽ म	प ऽ प ऽ
उ	+	७	१	

ध ऽ ध ध	प ध नि सा सा ऽ	नि ध प म प ऽ	म	गू ऽ रे ऽ
उ	+	७	१	

प ध सा रे	नि ध प म	प ध नि ध नि सा	नि ध प म प ऽ
उ	+	७	१

अंतरे

प	म ऽ प ध	नि सा सा सा	रे गू रे म	गू रे सा ऽ
उ	+	७	१	

सा सा सा रे	नि ध म प	रे म प ध सा रे सा	नि ध प म गू रे सा
उ	+	७	१

१०२

तानभंडेल

द्वितीयनां आद्यापतान

हं तो गो ...	वि न्द ना .	प ध नि॑सा॑ ध नि॑सा॑ ~~~~~	नि॑ध प म ग् रे सा ~~~~~
		गु . . . शु . .	गा . . . ङ . .

हं तो गो ...	वि न्द ना .	रे ग् म प म ग् रे सा ~~~~~	प ध नि॑सा॑ नि॑ध प म ~~~~~
		गु . . . शु . .	गा . . . ङ . .

हं तो गो ...	वि न्द ना .	रे ग् मं प ध नि॑ध प ~~~~~	म ग् रे म ग् रे सा ~~~~~
--------------	-------------	------------------------------	-----------------------------

हं तो गो ...	वि न्द ना .	रे ग् म प ध नि॑सा॑ रे ~~~~~	सा॑ नि॑ध प म ग् रे सा ~~~~~
--------------	-------------	--------------------------------	--------------------------------

हं तो गो ...	वि न्द ना .	सा रे म प ध नि॑सा॑ रे ~~~~~	ग् रे सा॑ नि॑ध प म प ~~~~~
--------------	-------------	--------------------------------	-------------------------------

हं तो गो ...	वि न्द ना .	म प नि॑सा॑ रे ग् रे सा ~~~~~	नि॑ध प म ग् रे सा नि॑ ~~~~~
--------------	-------------	---------------------------------	--------------------------------

हं तो गो ...	वि न्द ना .	ग् सा रे म म ~~~~~	प ऽ प ऽ ~~~~~
--------------	-------------	-----------------------	------------------

हं तो गो ...	वि न्द ना .	रे म प ध नि॑ध प ~~~~~	प ध सा॑ रे ग् रे ~~~~~
--------------	-------------	--------------------------	---------------------------

૧૦૩

નીચેની એ તાનો પૂરી કડી ગાઈને ગાવી.

નિસારેગ્મપધનિ	ધપમગ્રેસાનિસા	રેગ્મપધનિસારે	ગ્રેસાનિધપમપ
~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~
૩	+	૭	૧

સારેગ્મપમગ્રે	રેગ્મપધપમગ્	ગ્મપધનિધપમ	મપધનિસાનિધપ
~~~~~	~~~~~	~~~~~	~~~~~
૩	+	૭	૧

અંતરાનાં આલપતાન

શા . ભ ન	સુ . નંદ ર	પ ધસારેગ્રેસાનિ	ધ પ મ ગ્રેસાનિસા
		~~~~~	~~~~~
		મે . હ . ક . . .	મૂ . . . તિ . . .

શા . ભ ન	સુ . નંદ ર	સારેગ્રેસાનિધપ	ધ સા નિધ પ ધ સા
		~~~~~	~~~~~
		મે . હ . ક . . .	મૂ . . . તિ . . .

શા . ભ ન	સુ . નંદ ર	સાગ્રેસાનિરેસાનિ	ધ સાનિધપધનિસા
		~~~~~	~~~~~

શા . ભ ન	સુ . નંદ ર	ધનિસારેમગ્રેસા	નિધપમપધનિસા
		~~~~~	~~~~~

शे॥ . ल न | सु . न्द र | म प म प म ग रे सा | ध नि ध नि ध प म प |
 ~~~~~ ~~~~~

शे॥ . ल न | सु . न्द र | प ध सा रे ग रे | नि ध प ध सा ऽ |
 ~~~~~ ~~~~~

शे॥ . ल न | सु . न्द र | सा ऽ ऽ ऽ ऽ | नि ध प ध नि सा ऽ |
 ~~~~~ ~~~~~

शे॥ . ल न | सु . न्द र | ध नि सा नि सा रे | सा नि ध नि सा ऽ |
 ~~~~~ ~~~~~

नीयेनी थे तानो पूरी छडी गाईने गावी.

सा नि ध प म ग रे सा | म म ग रे सा नि ध प | म ग रे सा नि सा रे ग | म प ध नि प ध नि सा |
 ~~~~~ ~~~~~ ~~~~~ ~~~~~
 ३ + ७ १

सा नि ध नि ध प ध | प म प म ग म ग रे | ग रे ग म ग म प म | प ध प ध नि ध नि सा |
 ~~~~~ ~~~~~ ~~~~~ ~~~~~
 ३ + ७ १

ભીમપલાસી

શાસ્ત્રાધાર

પ્રોક્તા ભીમપલાશિકા ગમનિભિર્યા કોમલૈર્મંડિતા
પ્રારોહે રિઘર્વજિતા પ્રકથિતા પૂર્ણાઙ્ગરોહે પુનઃ ।
વાદી મધ્યમ ઈરિતો ભવતિ સંવાદી તુ ષડ્જસ્વરો
યામે ચેહ તૃતીયકેઙ્ગહનિ બુધર્ગોતા મનોજસ્વરઃ ॥

રાગકલ્પદ્રુમાંકુરે ।

ભીમપલાશિકા ક્રોમલ ગ-મ-નિ થી સજ્જેલી છે. આરોહમાં
રે-ઘ વળ્ય છે પરંતુ અવરોહમાં તેને ગ્રહણ કરવા માટે કહેલું છે,
વાદી સ્વર મધ્યમ અને સંવાદી સ્વર પડ્મ છે. એને સુર ગાયકોએ
સુન્દર સ્વરે દિવસના ત્રીજા પ્રહરે ગાયેલી છે.

મની તુ કોમલો ગોઙ્ગપિ સમો સંવાદિવાદિનો ।

આરોહે ન રિઘૌસાઙ્ગપરાહ્ણે ભીમપલાશિકા ॥

રાગચન્દ્રિકાયામ્ ।

મધ્યમ-નિષાદ ક્રોમલ અને ગાંધાર પશુ ક્રોમલ છે. વાદી-સંવાદી
મધ્યમ-પડ્મ છે. આરોહમાં રે-ઘ વળ્ય છે. દિવસના ત્રીજા પ્રહરે
ગવાય છે. આવી આ ભીમપલાશિકા છે.

નિસૌ મગૌ મપનિસા નિઘૌ પમૌ ગરી ચ સઃ ।

પલાસી ભીમપૂર્વાસ્યાત્ મધ્યમાંશાઙ્ગપરાહ્ણગા ॥

અભિનવરાગમંજર્યામ્ ।

નિસામ, ગમ, પ, નિસા, સાન્ધિપમ, ગ્રેસા । આ ભીમપલાસી
છે. જેમાં મધ્યમવાદી છે. જે દિવસના ત્રીજા પ્રહરે ગવાય છે.

૧૦૬

રૂપરેખા

(અનુષ્ટુપ)

મ-સા મુખ્ય, રિ-ઘા વળ્યું આરોહ, 'ગ-મ-નિ' મૃદુ,
 ગાય ભીમપલાસીને ત્રીજે યામે દિને સહુ.

ભીમપલાસી રાગ કાફી થાટ-સા રે ગ્ મ પ ઘ નિ સા માંથી
 ઊપજેલો છે. એની પ્રકૃતિ શાન્ત-ગંભીર છે.

ભીમપલાસી રાગમાં ગાંધાર-નિષાદ કોમળ લાગે છે. શેષ સ્વરો
 શુદ્ધ છે. આરોહમાં ઋષભ-ધૈવત વળ્યું છે. પરંતુ અવરોહમાં ગ્રહણ
 કરાય છે. આરોહમાં પાંચ અને અવરોહમાં સાત સ્વરો લાગતા
 હોવાથી એની જાતિ ઔડવ-સંપૂર્ણ છે. એનો વાદી સ્વર મધ્યમ
 અને સંવાદી સ્વર પડ્જ છે. વાદી સ્વર પૂર્વાંગમાં હોવાથી ભીમ-
 પલાસી રાગ પૂર્વરાગ ગણાય છે. એનો ગાનકાળ દિવસનો ત્રીજો
 અંક છે.

આ રાગમાં પંચમનું પ્રમાણ મધ્યમ કરતાં વધી ન જાય
 તેની કાળજી રાખવી જોઈએ. જો કે આમાં પંચમ વિશ્રાન્તિ સ્થાન
 અવશ્ય છે પરંતુ એનું પ્રમાણ વધી જવાથી કાફીથાટમાંથી ઉત્પન્ન
 થનારો ધનાશ્રી રાગ થઈ જવાનો ભય છે. એ રાગનો વાદી સ્વર
 પંચમ છે, એના અને ભીમપલાસીના આરોહ-અવરોહમાં અંતર
 નથી. વાદિમેદે રાગમેદં : । વાદીના ભેદથી રાગનો ભેદ માનવામાં
 આવેલો છે. ભીમપલાસીમાં મગ્ સંગતિ અને ધનાશ્રીમાં પગ્ સંગતિ
 ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. ગાંધાર-નિષાદની સંગતિ દેખાડવાથી
 ધાની રાગ થાય છે, કોઈ કોઈ ગાયક-વાદક ભીમપલાસીના ઋષભ-
 ધૈવત કોમલ માને છે. વાગીશ્વરી અને ભીમપલાસીમાં કચારેક શુદ્ધ
 નિષાદનો પ્રયોગ રંજકતાની વૃદ્ધિ અર્થે કરવામાં આવે છે પણ તે
 અનિવાર્ય જ છે એવું નથી. ભીમપલાસી રાગના ન્યાસ સ્વરો પડ્જ,
 ગાંધાર, મધ્યમ અને પંચમ છે.

आरोहः— निं सा ग् म प निं सा ।

अवरोहः— सा निं ध प म ग् रे सा ॥

५३३— निंसांम, ग्मग्प, ग्म, निंसांमग्रेसा ।

द्वयविस्तार

(१) सा, निं^{सा}निं^{सा}सा, सा, निंसा, मग्रेसा, निंसा, मपंनिंसा, निंनिंसा, निं^{सा}निं^{सा}निं^{सा} ।

(२) सा, निं^{सा}निं^{सा}निंसा, रेरे^{सानि}सानिपंनिंसा, निं^{सानि}निंसा, पंनिंसा^{निं}निंसा, पंनिंसा^{निं}निंसा, निंसा, मग्रेसा ।

(३) सा, निं^मनिं^{सा}निंसा, मग्रेसा, निंसा^मग्^{सा}ग्रेसा, पंनिं^मसा^{सा}निंसा^मग्^मग्रेसा, ग्म, पग्, मग्रेसा ।

(४) सा, निंसा, म, म, ग्, साग्मग्रेसा, म, म, पग्, मग्रेसा, निंनिं^मपंनिंसा, सा^मरेसानिं^मपंनिंसा, म, पग्, मग्रेसा, निंसा, ग्रेसा, निंसा^मग्मपग्, म, प, मप, ग्म, साग्मपग्^मग्^मग्रेसा ।

(५) सा, निंसा^मग्मपग्मप, मप, ग्, म, धप, मप, ग्, म, पधप, मप, ग्, म, प, निं^मधप, सानि^मधप, निं^मधप, धप, मप, ग्, म, पनिं^मधप-सा, मपग्म, निंसा^मग्मपग्मपग्^मग्^मग्रेसा ।

१०८

अंतरे।

(६) म प
प, पपग्मपनिऽपनिऽसा, निनिऽपनिऽसा, पनिसाग्रेसा, मग्रेसा,
रेरेसानिपनिऽसा, निऽधऽप, मप, निधप, धधपमप, ग्मग्मप, निऽसा-
ग्मपग्मग्म, पनिसानिधप, धधपमप, ग्मपनिऽपनिऽसा ।

(७) सा म
प, मपग्म, पनिपनिऽसा, पनिसारेऽसानिपनिऽसा, पनिसाग्रेसा-
रेनिऽसा, निऽसा, म, मग्रेसा, निधप, धधपमपग्म, नि, सा,
म, म, ग्, रे, सा, निऽपनिऽसा ।

स्वरभालिका।

त्रिताल मात्रा ८

मध्यलय. माध्यम०

स्थायी

सा निं
निं सा म ग् | म ऽ प ग् | म ग् रे सा | निं पं निं सा |
७ १ ३ +

सा सा
निं निं सा ऽ | म ऽ ग् म | प ग् म ऽ | सा ग् म ऽ |
७ १ ३ +

प ऽ निं निं | सा ऽ सा ऽ | नि ध म प | म म
७ १ ३ ग् ग् रे सा || +

१०८

अंतरे।

प	५	प	प		म	प	ग	म		प	नि	नि	नि		सा	सा	सा	सा	
७					१					३					+				

सा	सा		नि	नि	सा	सा		म	ग	रे	सा		नि	घ	प	म		ग	रे	सा	५	
७								१					३					+				

सा		नि	सा	ग	म		प	नि	सा	५		सा		नि	५	घ	प		म		ग	५	रे	सा	
७							१					३							+						

लक्षण गीत

गाओ। भीमपलासी गरवी,
 आरोहे रि-घ स्वर संगति वरञ्च,
 मध्यमवादी, मृदुकरि ग-म-नि ... गाओ।
 शोभा द्विसना तृतीय प्रहरनी—
 शान्त रस ओधथी लरती ... गाओ।

त्रिताल मात्रा ८

मध्यलय. माध्यम०

स्थायी

सा		नि	५	प	नि	सा		नि	घ	म	प		म		ग	५	रे	सा		सा		नि	सा	ग	म	
गा . ओ . .		१						३					+							७						

त्रिताल मात्रा ८

मध्यलय. माध्यम०

स्थायी

सा ऽ निधपम	नि ऽ धपमग्	सा ग् म ग्	म ऽ ऽ ऽ
ॐ . लो...	ॐ . लो...	आ ने हो .	णा . . .
३	+	७	१

म	ग रे सा ऽ	सा ग् साग्मग्	रे सा प नि	पनिसानि ध प
ॐ	री लो .	अभील...	ने . गु ला	ल.नी.ओणा
३	+	७	१	

अंतरे

प प प ऽ	पनिधपग्म	सा सा	प नि प नि	सा ऽ सा ऽ
ॐ मु ना .	ॐ ल.भां	३ . श र	धो . णा .	
३	+	७	१	

सा	नि सा म ग्	रे रे सा ऽ	सा	ग
धे री लो जो	वि न्द ने .	गो पी ओ नी	रे ऽ सा ऽ	टे . णा .
३	+	७	१	

सा	नि सा ग् म	प नि सा रे	सा नि ध प	म ग् रे सा
सु ॐ ॐ लो	स्था भ शुं .	हो णा भ न	ओ . धी .	
३	+	७	१	

૧૧૨

ગીત

મન ! નિત્ય ધર શ્રીહરિનું ધ્યાન,
 ધ્યાન જ સુખની ખાણુ . . . મન
 સંકેલી વૃત્તિ સમસ્ત, બન શાન્ત ને સ્વસ્થ,
 ઘટમાં જો ધનશ્યામ . . . મન

અપતાલ માત્રા ૧૦

વિલંબિતલય. માધ્યમ—

સ્થાપી

સા				સા	નિ		
નિ	S	પ	નિ	સા	S	નિ	ધ
		૦	૦				પ
મ	.	.	.	ન	.	નિ	ત્ય
૧		૩				+	૮

		મ		મ			
ગ	સા	ગ	મ	પ	ગ	મ	ગ
શ્રી	હ	રિ	.	નું	ધ્યા	.	રે
૧		૩		+		૮	સા

સા				સા	મ		મ
નિ	S	સા	સા	સા	મ	પ	ગ
ધ્યા	.	.	ન	જ	સુ	ની	ખા
૧		૩		+		૮	ણુ

અંતરે

પ				સા			
સં	S	ગ	મ	પ	S	સા	સા
	.	કે	લી	વૃ	.	સ	મ
૧		૩		+		૮	સ્ત

૧૧૩

નિ	સા	મ	ગ	રે	સા	નિ	સા	નિ	ધ	પ
૫	૧	૩	૩	૩	૦	૦	૦	૦	૦	૦
૧					+				૮	
પ	મ	પ	ડ	પ	મ	મ	ગ	રે	સા	
ધ	૮	૩	૩	૩	૩	૩	૩	૩	૩	
૧					+				૮	

ગીત

વારી વારી જાઉં નન્દકુંવર પર,
 અમી ભરી આંખો, મુખ મનોહર...વારી
 જમુનાકિનારે કદમ્બની ડાળે,
 મધુરી મધુરી મુરલી વગાડે,
 સખી! એ છળી હૃદયે વિરાળે...વારી

ત્રિતાલ માત્રા ૮

મધ્યલય. માધ્યમ.

સ્થાપી

સા	નિ	ધ	પ	ગ	મ	પ	ડ	પ	ડ	મ	ગ	રે	સા	ગ	રે	સા	નિ	સા
૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭

સા	સા	નિ	નિ	સા	સા	મ	ડ	મ	ડ	પ	નિ	પ	નિ	સા	નિ	નિ	ધ	ડ	પ	પ
૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭

११५

वा री . वा री | ञ . छ . | नि॒साग्मपनि॑सा॒रे | सा॒नि॒धपम॑ग॒रेसा॑ |
 ~~~~~

वा री . वा री | ञ . छ . | पनि॑सा॒ग् रेसा॑नि॒ | धपम॑ग॒रेसा॑नि॒सा |
 ~~~~~

वा री . वा री | ञ . छ . | नि॒ पं नि॒ सा | ग् रे सा ऽ |
 ~~~~~

वा री . वा री | ञ . छ . | नि॒ सा म ऽ | ग् रे सा ऽ |
 ~~~~~

नीयेनी थे तानो भूरी कडी गाछने गावी.

नि॒साग्मपनि॑सा॒म | ग॒रेसा॑नि॒धपम॑प | ग्मपनि॑ध प म प | ग्म ग॒रेसा॑नि॒ सा |
 ~~~~~  
 ७ १ ३ +

नि॒साग्म प म ग्म | प॒धपम॑ग्म पनि॒ | सा॒रेसा॑नि॒धपम॑प | नि॒धपम॑ग॒ रे सा |  
 ~~~~~  
 ७ १ ३ +

अंतरांनां आक्षेपतान

ज मु ना कि | ना . रे . | सा॒रेसा॑नि॒पनि॑प म | ग्म पनि॑प नि॒सा |
 ~~~~~  
 क . ६ . २५ . नी . ३१ . . . जे . .

ज मु ना कि | ना . रे . | नि॒पि मग्म पनि॑ | सा॒रेसा॑नि॒पनि॑सा |  
 ~~~~~  
 क . ६ . २५ . नी . ३१ . . . जे . .

७ भु ना कि | ना . रे . | ^१सान्धिप मग् रेसा | ^१न्सिगूम पन्सा |

७ भु ना कि | ना . रे . | ^{१ १ १ १ १ १}न्सिमग् मग् रेसा | ^{१ १ १ १ १ १}सारेसान्धिप न्सा |

७ भु ना कि | ना . रे . | ^{१ १ १ १ १ १}सामग् रेसान्धिप | ^{१ १ १ १ १ १}मग् रेसान्सागूम |

७ भु ना कि | ना . रे . | नि ऽ प नि | सा ऽ ऽ ऽ |

७ भु ना कि | ना . रे . | ^१सा ऽ ऽ ऽ | ^{१ १ १ १ १ १}सारेसान्धिप न्सा |

७ भु ना कि | ना . रे . | ^१सा ऽ पन् ^{१ १}सारे | ^१सा ^१न् ^१पन् ^१सा |

नीयेनी ये तानो पूरी कडी गाछिने गावी.

^१सा ^१सा ^१न्धिप | ^{१ १ १ १ १ १}मग् रेसासागूमप | ^{१ १ १ १ १ १}गूमपन्धिप न्सा | ^{१ १ १ १ १ १}ग् रेग् रेसान्धिप |

७

१

३

+

^{१ १ १ १ १ १}न्सागूमप ऽ | ^{१ १ १ १ १ १}गूमग् रेसान्धिप | ^{१ १ १ १ १ १}मग् मग् रेसान्सा | ^{१ १ १ १ १ १}न्सागूमप न्सा |

७

१

३

+

વાગીશ્વરી રાગ

શાસ્ત્રાધાર

તીવ્રો રિચો ગમનયો મુદત્તો હિ યસ્યાં ।
 સંવાદિષઙ્ગસહિતા લલુ મધ્યમાંશા ॥
 આરોહણે પરહિતા સકલાઽવરોહે ।
 વાગીશ્વરી સુમતિભિઃ કથિતાર્ધરાત્રે ॥
 રાગકલ્પદ્રુમાંકુરે ।

જેમાં ઋષભ-ધૈવત તીવ્ર, ગાંધાર, મધ્યમ અને નિષાદ ક્રોમલ, મધ્યમવાદી, ૫૩૯ સંવાદી, આરોહમાં પંચમ વળ્યું, અવરોહમાં સંપૂર્ણ સ્વરો છે તે વાગીશ્વરી સુર ગાયકોએ મધ્યરાત્રિએ ગાયેલી છે.

કોમલાઃ સ્પુર્ગમનયો વાદિસંવાદિનો મસૌ ।
 તીવ્રો રિધાવર્ધરાત્રે ગીતા વાગીશ્વરી વુધૈઃ ॥
 રાગચન્દ્રિકાયામ્ ।

ગાંધાર, મધ્યમ અને નિષાદ ક્રોમલ છે, ઋષભ-ધૈવત તીવ્ર છે, વાદી-સંવાદી મધ્યમ-૫૩૯ છે. સુરોએ વાગીશ્વરી મધ્યરાત્રે ગાયેલી છે.

સનો ધનો સમૌ ગચ્ચ મવો નિચો મગૌ રિસૌ ।
 વાગીશ્વરોમતા રાત્રૌ માંશાઽરોહે પર્વજિતા ॥
 અમિતવરાગમંજર્યામ્ ।

સા, નિધં, સા, મગ્, મઘનિધ, મ, ગ્રે, સા । આ વાગીશ્વરી માનેલી છે. જેમાં આરોહે પંચમ વળ્યું છે, મધ્યમ અંશ છે અને જે રાત્રે ગવાય છે.

૧૧૮

રૂપરેખા

(અનુષ્ટુપ)

‘ગ-મ-નિ’ મૃદુ સર્વત્ર, આરોહે અદ્ય ‘રે-પ’ છે,
શુદ્ધ ‘રે-ઘ’,મ-સા મુખ્ય, ગાય વાગીશ્વરી નિશે.

વાગીશ્વરી રાગ કાફી થાટ-સા રે ગ્ મ પ ઘ નિ સા માંથી જન્મેલો છે. એનું અપભ્રંશનામ બાગેશ્રી છે, આ રાગ પ્રાચીન અને સુપ્રસિદ્ધ છે. એની પ્રકૃતિ ગંભીર છે. એમાં શાન્ત કરુણ અને શૃંગારરસ અત્યંત શોભે છે.

વાગીશ્વરી રાગમાં ગાંધાર, મધ્યમ અને નિષાદ ક્રોમળ છે. ઋષભ-ધૈવત તીવ્ર છે. પ્રાયઃ આરોહમાં ઋષભ સ્વર લેવામાં આવતો નથી, પંચમ સ્વરના પ્રયોગમાં મતભેદ છે. કોઈ કોઈ પંચમ બિલકુલ વળ્ય કરે છે અને કોઈ કોઈ એને અવરોહમાં ગ્રહણ કરે છે. કોઈ કોઈ તો એનો આરોહ અને અવરોહ બંનેમાં પ્રયોગ કરતા જણાય છે. પંચમ સમૂળો વળ્ય કરવો અથવા માત્ર અવરોહમાં ગ્રહણ કરવો-આ બે મત વિદ્વાનોએ માન્ય કરેલા છે. પંચમ સમૂળો વળ્ય કરવા છતાં વાગીશ્વરીનું સ્વરૂપ અખંડ રહી શકે છે. અવરોહમાં પંચમ લેવાય છે ત્યારે વિશેષ કરીને નિઘમપદમ આ રીતે લેવાય છે. જો આરોહ-અવરોહમાં પંચમ વળ્ય ગણીએ તો વાગીશ્વરી રાગની જાતિ ષાડવ-ષાડવ બને, જો આરોહમાં પંચમ વળ્ય ગણીએ અને અવરોહમાં પંચમ ગ્રહણ કરીએ તો જાતિ ષાડવ-સંપૂર્ણ બને. આ જ પ્રમાણે જો આરોહ-અવરોહમાં પંચમ ગ્રહણ કરીએ તો જાતિ સંપૂર્ણ-સંપૂર્ણ બને. વાગીશ્વરી રાગનો વાદી સ્વર મધ્યમ છે. સંવાદી સ્વર ષડ્જ છે. વાદી સ્વર પૂર્વાંગમાં હોવાથી એને પૂર્વ રાગ માનવામાં આવે છે. એનો ગાનકાળ મધ્યરાત્રિ છે. મધ્યમ-ધૈવત અને નિષાદ સ્વરની સંગતિ રાગનું વૈચિત્ર્ય વધારનારી છે. કોઈ કોઈ ગાયકો

આમાં રંજકતા અર્થે ક્યારેક શુદ્ધ નિષાદનો પ્રયોગ કરતા જણાય છે. એ પ્રયોગ અનિવાર્ય જ છે એવું નથી. આ રાગના ન્યાસ સ્વર પડ્જ, ગાંધાર, મધ્યમ અને ધૈવત છે.

આરોહ :- સા ગ્ મ ઘ નિ સા ।

અવરોહ :- સા નિ ઘ મ પ ઘ ગ્, રે સા ।

પકડ :- ધંનિસામ ।

રાગ વિસ્તાર

(૧) સા, નિંધ, સા, રેસા, નિંધ, મંધંનિસા, ધંનિસા, રેરેસાનિસાનિં, ધંનિસા, નિંનિધંસા ।

(૨) સા, નિંધંનિસા, ધંનિસા, મ, ગ્રેમ, મગ્, મગ્રેસા, ધંનિસારેરે-સાનિસાસાનિંધંનિંધં, મંધંનિસા, નિંધં, સા ।

(૩) ધંનિસાધંનિસામ, મ, ગ્રેમ, મઘમ, ગ્રેમ, મપધમપધમગ્, મગ્, મગ્રેસા, નિસામ, મ, ગ્મ, ઘ, મ, નિધ, મ, સા, નિધ, મ, ગ્રેમ, ગ્રેમ, મઘનિધ, મ, ગ્, રેગ્મ, મગ્રેસા ।

(૪) સા, મગ્, મઘનિધ, મગ્, ધમગ્, મગ્રેસા, નિસામગ્રેસા, નિસા-ગ્મધમગ્રેસા, નિસામગ્મધનિધમગ્રેસા, નિસામગ્મધનિ, સા, નિંનિધમગ્, સાનિધમગ્, રેસા, નિધમધનિધ, મઘનિસાનિધ, ગ્મધનિધ, મગ્, મગ્રેસા ।

१२१

अंतरे

ग
१	म	म ध	ध नि	सा सा	नि ध	सा सा
+		+	उ	+	५	६

ध नि	सा म	ग रे	सा ऽ	नि ध	सा ऽ
१	+	उ	+	५	६

नि नि	ध म	प ध	ग रे	सा ऽ	रे सा
१	+	उ	+	५	६

लक्षणगीत

आराधो वरदा वागीश्वरी,
 मध्यम अंश ते कोमल ग-नि अही...आराधो
 सुमधुर सुरे निभंत्रा निशा भर्षी,
 कुण्ड-शृंगार-शान्त रसनी जननी...आराधो

त्रिताल मात्रा ८

मध्यलय. माध्यम०

२थायी

सान्धिपमगुरेसा	धं निं सा ऽ	म ऽ ग म	ध प ध सा ऽ
आ...रा.धो.	व र दा .	वा . गी .	श्वरी . . .
+	७	१	३

म ऽ ध ध	निं ऽ ध म	म प ध म ग	म ग रे सा
म . ध्य म	अं . श ते	को . . म ल	ग नि अ ही
+	७	१	३

१२२

अंतरा

गु म घ नि	सा ऽ सा ऽ	म गु रे सा	नि सा नि घ
सु भ धु र	सू . रे .	नि . भं त्रे	नि शा भ ङी
+	७	१	३

घ घ घ घ	नि ऽ घ ऽ	म प घ प म ग रे सा	घं नि सा म ऽ
क उ णु शं	गा . र .	शां . त . र सनी .	न . न नी .
+	७	१	३

गीत

जवनपंथ भूटे ना भारो,
 निर्भल काया संगे दुःखलारो...जवनपंथ
 भूटी आशा, तूटी तृष्णा,
 छूटयो साथ-सहारो प्यारो...जवनपंथ

त्रिताल मात्रा ८

मध्यलय. माध्यम०

स्थायी

सा ऽ नि नि	घ म प घ	गु रे सा ऽ	घं नि सा ऽ
ज . व न	पं . थ भू	टे . ना .	भा . रे .
१	३	+	७

रे सा घं नि	सा ऽ म ऽ	गु म घ नि	घ नि सा सा ऽ
नि . र्भ ल	का . या .	सं गे दुःख	ला . . रे .
१	३	+	७

१२३

अंतरे

म ऽ म ऽ	घ नि घ नि	सा ऽ सा ऽ	रे नि सा ऽ
धू . टी .	आ . शा .	तू . टी .	तृ . ष्णु .
१	३	+	७

घ नि सा म	ग रे सा सा	निसारेसानिघ	म घ नि सा
छ . टथो .	सा . थ स	डा . . . रो .	ध्या . रो .
१	३	+	७

गीत

थनगन नाये राधा लूली तनमन,
 ओले यरणुआंजर छम् छननन...थनगन
 संमुष्प मुरली वगाडे नटवर,
 नाये नाय नयावे रसभर...थनगन

त्रिताल मात्रा ८

मध्यक्षय. माध्यम०

द्वितीय

घनि सा रे सानिघप	म ग रे सा घं नि	सा ऽ म म	म प घ प ग म
थन गन ना . . .	ये . . . रा .	धा . लू ली	त . न . मन
+	७	१	३

घ ऽ घ घ	प घ नि	घ म म प घ	ग रे सा सा
ओ . ले य	र णु आं .	अ र छ . म	छ न न न
+	७	१	३

૧૨૪

અંતરે

મ ડ ઘ નિ સા સા સા સા નિ સા રે સા નિ સા નિ ઘ
 સં . મુ ખ મુ ર લી વ ગા . ડે . ન ટ વ ર
 + ૭ ૧ ૩

ઘ નિ સા મ ગ રે સા નિ મઘનિસાધનિસા નિધપમગરેસા
 ના . એ . ના . ચ ન ચા... વે . . ર . સ . ભ . ર
 + ૭ ૧ ૩

ગીત

ક્યાં છો ? ક્યાં છો ? દીનધ્યાળુ,
 શોધું સધળે — ક્યાંય ન ભાળું...ક્યાં છો ?
 અતિશય આતુર અંતર મારું
 કહો આપ વિણ ક્યાં જઈને ઠારું?...ક્યાં છો ?

ત્રિતાલ માત્રા ૮

મધ્યલય. માધ્યમ

સ્થાયી

સા ડ નિ ઘ મ ઘ નિ ડ ઘ મ મ પ ઘ પ ગ રે સા ડ
 ક્યાં . છો . . . ક્યાં . છો . દી . ન દ યા . ળ .
 + ૭ ૧ ૩

ઘ નિ સા ડ મ મ ગ મ ઘ નિ સા સા નિ ઘપમગરેસા
 શો . ધું . સ ધ ળે . ક્યાં . ય ન ભા . . . ળું . .
 + ૭ ૧ ૩

१२५

अंतरे।

गु म व नि | सा ऽ सा सा | नि सा रे सा | नि सा नि व |
 अ ति श य | आ . तु र | अ . न्त र | आ . दु . |
 + ७ १ ३

नि सा म गु | रे सा सा रे सानि | ध नि सा ऽ | नि ध प म ग रे सा | |
 क ङो आ प | वि णु कथां . . . | न ध ने . | हा . . . दु . . . | |
 + ७ १ ३ .

तानभंडल

स्थायीनां आलापतान

कथां . छे . . . | कथां . छे . | म प ध प म ग रे सा | रे सा नि धं सा म |
 कथां . छे . . . | कथां . छे . | दी . . . न . ६ . | या . . . गु . |

कथां . छे . . . | कथां . छे . | गु म ध नि सा रे सा नि | ध प म ग रे सा नि सा |
 कथां . छे . . . | कथां . छे . | दी . . . न . ६ . | या . . . गु . . . |

कथां . छे . . . | कथां . छे . | गु म ध नि सा रे गु रे | सा नि ध प म ग रे सा |
 कथां . छे . . . | कथां . छे . | गु म ध नि सा रे गु रे | सा नि ध प म ग रे सा |

कथां . छे . . . | कथां . छे . | गु म ध नि सा म गु रे | सा नि ध प म ग रे सा |
 कथां . छे . . . | कथां . छे . | गु म ध नि सा म गु रे | सा नि ध प म ग रे सा |

कथां . छे . . . | कथां . छे . | म ग् म ग् रे सा नि सा | रे रे सा नि धं नि सा |
 कथां . छे . . . | कथां . छे . | म ग् म ग् रे सा नि सा | रे रे सा नि धं नि सा |

૧૨૬

સા ૬ ૬ ૬ | નિં બં સા ૬ | દી . ન દ | યા . શુ . |
 ૦ ૦ ૦ ૦ | ૦ ૦ ૦ ૦ |

સા ૬ નિં બં | નિં સા મ ૬ | દી . ન દ | યા . શુ . |
 ૦ ૦ ૦ ૦ | ૦ ૦ ૦ ૦ |

મ ૬ ૬ ૬ | ગૂ રે સા ૬ | દી . ન દ | યા . શુ . |
 ૦ ૦ ૦ ૦ | ૦ ૦ ૦ ૦ |

નીચેની બે તાનો પૂરી કડી ગાઈ ને ગાવી.

નિંસાગમધનિસામ | ગૂ રે સા નિંસા રેસા | નિંધ મ ધનિંધ પમ | ગૂ રે સા નિં સા મ |
 ~~~~~ | ~~~~~ | ~~~~~ | ~~~~~ |
 + ૭ ૧ ૩

નિંસાગૂસાગૂ મમ | ગૂ મ ધ ધમધનિં | ધનિંસાસાનિંસારેરે | સાનિંધમમગૂરેસા |
 ~~~~~ | ~~~~~ | ~~~~~ | ~~~~~ |
 + ૭ ૧ ૩

અંતરાનાં આલોપતાન

અ તિ શ ય | આ . તુ ર | ગૂ મ ધ મ ધ નિં | ધ નિંસા મ ગૂ રેસા |
 ~~~~~ | ~~~~~ | ~~~~~ | ~~~~~ |
 અ . . . ન્ત . ર | આ . . . રું . .

અ તિ શ ય | આ . તુ ર | સાનિંધપ મ ગૂરેસા | નિંસાગૂ મ ધનિંસા |
 ~~~~~ | ~~~~~ | ~~~~~ | ~~~~~ |
 અ . . . ન્ત . ર . | આ . . . રું . .

અ તિ શ ય | આ . તુ ર | મધનિંસાનિંધમધ | નિંસારેસાનિંધપમ |
 ~~~~~ | ~~~~~ | ~~~~~ | ~~~~~ |

अ ति श य | आ . तु र | धन्सारे॑ग्रे॑सान् | धन्सा॑धन्सा॑ |

अ ति श य | आ . तु र | मग् मग् रेसाग् रे | ग् रेसान् बन्त्सा |

अ ति श य | आ . तु र | रे सारे सारे सान्धि | म धन्सि धन्सि |

अ ति श य | आ . तु र | ध नि॑सा॒रेनि॑सा॒ऽ | नि॒ व सा॑ ऽ |
 ~~~~~

अ ति श य | आ . तु र | मधन्मिधन्मिऽसाऽन्मिऽसाऽ
 ~~~~~~
 ~~~~~~

નીચેની યે તાનો પૂરી કડી ગાઈને ગાવી.

गु म धनिध मधनि | सान्निधममगु रेसा | मगु मगु रेसान्निसा | सान्निध म धनिसा |

४ ७ १ ३

धन्॑सि॒रे॒ग् रे॑सा॒न्नि॑ ध॒प म॒ग॒रे॒सा॒न्नि॑सा॒ ग्म॑ ध॒न्नि॑सा॒न्नि॑सा॒ रे॑रे॒सा॒न्नि॑ ध॒न्नि॑सा॒
 + ७ १ ३

જૈનપુરી રાગ

શાસ્ત્રાધાર

પ્રથ્યાતા જૌનપુરી મૃદુગમધનિકા રોહણે ગેન હીના ।
સંપૂર્ણાં ચાવરોહે નિયતમભિહિતો ધૈવતઃચાત્ર વાદી ॥
ગાંધારઃ સ્યાદમાત્યઃ પ્રકટયતિ સદાઽસાવરીતુલ્યરૂપમ્ ।
ગાનં ચાસ્યા દ્વિતીયપ્રહરસમુચિતં પ્રાહ્લ્લ એવોપદિષ્ટન્ ॥

રાગકલ્પદ્રુમાંકુરે ।

પ્રસિદ્ધ જૈનપુરી રાગિણી ક્રોમલ ગ-મ-ધ-નિ વાળી, આરોહમાં ગાંધાર વિનાની અને સંપૂર્ણ અવરોહવાળી છે. એમાં ધૈવત વાદી કહેવાયેલો છે, ગાંધાર મંત્રી છે, એનું સ્વરૂપ આસાવરી રાગને મળતું છે, એનો ગાનકાળ દિવસનો બીજો પ્રહર છે.

કોમલા ગમધનયો યસ્યાં સૈવ ધવાદિનો ।
ગસંવાદિન્યભિમતા જૌનપુરી ચ સંગવે ॥

રાગચન્દ્રિકાયામ્ ।

જેમાં ક્રોમળ ગ-મ-ધ-નિ છે, ધ વાદી અને ગ સંવાદી છે તે જૈનપુરી દિવસમાં ગવાય છે.

મપો ધની સની વદચ પમો પગો રિસૌ તથા ।
જૌનપુરી ભવેદ્વાંશા પ્રારોહે ગવિર્વિજિતા ॥

અભિનવરાગમંજર્યામ્ ।

મપ, ધ, નિ¹સા, નિ²ધ, પ, મપગ, રેસા — આ જૈનપુરી રાગ છે જેમાં ધૈવત વાદી છે. આરોહમાં ગાંધાર વર્ણ છે.

રૂપરેખા

(અનુષ્ટુપ)

મૃ દુ ગ-મ-ઘ-નિ સૂરો, આરોહમાં ગ વળ્યું છે,
જૈનપુરી સ-પા મુખ્ય, બીજા યામે દિને સ્મરે.

જૈનપુરી રાગ આસાવરી થાટ — સા રે ગ્ મ પ ધ્ નિ સા માંથી ઊપજેલો છે. એને કાંઈ કાંઈ જીવનપુરી પણ કહે છે. સામાન્ય જનતામાં આસાવરી રાગ સુપ્રસિદ્ધ છે, જૈનપુરી આસાવરીને સર્વ રીતે મળતો આવતો હોવાથી જૈનપુરી સાંભળતાં જ બધા એને આસાવરી રાગ છે એવું કહે તો એમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ નથી. જૈનપુરી રાગ આસાવરી જેટલો જ સુમધુર છે. એ કરુણ અને શૃંગારરસનો પોષક છે, લક્ષિતલાવનાં ગીતો આમાં ઘણાં જ શોભી ઊઠે છે.

જૈનપુરી રાગમાં ગાંધાર, મધ્યમ, ધૈવત અને નિષાદ ક્રામણ છે. ઋષભ શુદ્ધ છે. એના આરોહમાં ગાંધાર વળ્યું છે. અવરોહ સંપૂર્ણ છે. આરોહમાં છ સ્વર અને અવરોહમાં સાત સ્વર લાગતા હોવાથી એની જાતિ પાડવ — સંપૂર્ણ મનાય છે. જૈનપુરી રાગનો વાદી સ્વર પડ્મ અને સંવાદી સ્વર પંચમ છે. કે. પં. ભાતખંડેજની પદ્ધતિમાં વાદી સ્વર ધૈવત અને સંવાદી સ્વર ગાંધાર માનેલો છે. રાગનો વાદી સ્વર પૂર્વાંગમાં આવેલો હોવાથી જૈનપુરી રાગની ગણના પૂર્વરાગોમાં કરી શકાય અને પડ્મ, મધ્યમ, પંચમ વાદીવાળા રાગોને પૂર્વરાગ અને ઉત્તરરાગમાં ગણી શકાતા હોવાથી એની ગણના ઉત્તર રાગમાં પણ કરી શકાય. એનો ગાનકાળ દિવસનો બીજો પ્રહર છે.

આસાવરી અને જૈનપુરી સમપ્રાકૃતિક રાગો છે. બંનેનો સ્વરસમુદાય એક સરખો છે. આસાવરી રાગના આરોહમાં ગાંધાર-

નિષાદ વર્ણ્ય છે. અવરોહ સંપૂર્ણ છે, એટલે એની જાતિ ઔડવ-સંપૂર્ણ છે. જૈનપુરીના આરોહમાં કેવળ ગાંધાર વર્ણ્ય છે, નિષાદ લેવાય છે, અવરોહ આસાવરીની માફક સંપૂર્ણ છે. તેથી એની જાતિ પાડવ-સંપૂર્ણ છે. નિષાદના બેદથી અને વાદી-સંવાદીના બેદથી જૈનપુરી રાગ આસાવરીથી નિરાજો દર્શાવી શકાય છે છતાં કેટલાકોનો એવો મત છે કે આસાવરી રાગમાં કોમળ ઋષભ માનવો જેથી જૈનપુરી અને આસાવરીનો રાગભેદ સ્પષ્ટ થાય. પરંતુ પ્રચારમાં ખ્યાલ ગાયકો અને કોઈ કોઈ ધ્રુવપદ ગાયકો પણ આસાવરીમાં શુદ્ધ ઋષભનો જ પ્રયોગ કરે છે એટલે એમનો મત માત્ર કહેવા પૂરતો જ છે. રાગભેદ સ્પષ્ટ કરવા માટે એ મતને સ્વીકારવો જ જોઈએ એવું કોઈને પણ જણાયું નથી. જૈનપુરી રાગના ન્યાસ સ્વરો પડજ, ગાંધાર અને પંચમ છે.

*

*

*

आरोहः - सा रे म प ध् नि सा ।

अवरोहः - सा^१ नि ध् प म ग् रे सा ।

५३३ : - म प ध् न् सा, ध् म प, गु, रेसा ।

राज विस्तार

- (१) सा, निंसा, धंनिंसा, पंधंनिंसा, मपंधंनिंसा, रेसा, रेरेसानिंसा,
म म
गऽऽरेऽऽसा, धंधंसा, रेमप, पऽऽऽगऽऽरेऽऽसा ।
- (२) सा, रेरेसा, सारेऽसा, गऽगऽरेसा, रेजनिंधंनिंधंपं, सा, पगऽरेसा,
म
सारेमपरेमपऽप, गऽऽरेसा ।

(३) सारेग्ऽऽरेसा, पग्ऽऽरेसा, ध्मपग्ऽऽरेसा, रेमपन्धिष्पध्ग्ऽऽरेसा,
 नि
 पग्ऽरेसा, ध्पध्मपग्ऽऽरेसा, रेमपन्धिष्ऽऽप ।

(४) सारेमप, ग्रेमप, रेमग्ऽरेसारेमप, नि षऽऽप, नि मपध्ऽऽप, ग्ऽऽरेसा, म
 सारेमपन्धिष्ऽऽप, ध्मपन्धिष्ऽऽप, मपन्धिष्ऽऽप, ध्मपग्ऽऽरेसा, म
 रेमपध्ग्ऽऽरेसा, रेमपन्धिष्ऽऽप, मपध्पग्ऽरेसा, सारेमपध्मपध्-
 ऽऽप, सा, ध्प, नि, ध्प, ध्मपध्ग्ऽऽरेसा ।

अन्तरे

(५) म, प, नि षऽऽऽसा, नि, सा, ध्निऽसा, ग्ऽऽऽरेऽऽऽसा, रेऽन्धिष्ऽप,
 रेमपन्धिष्ऽऽप, सा, निधिष्ऽप, सारेमपन्धिष्ऽऽप, मपध्निऽसारेग्ऽऽरे-
 ऽऽसा, रेनिऽसा, मपध्मपग्ऽऽरेसा, रेमपन्धिष्ऽऽप ।

(६) मपध्ऽऽसा, रेनिऽसा, रेन्धिष्ऽप, मपध्मपसा, ग्ऽऽऽरेसा, ध्पध्मऽऽ-
 पध्निऽसा, ध्ऽऽप, पध्मपरेमप, ग्ऽऽरेसा, सारेमपन्धिष्ऽऽप ।

१३२

स्वरमालिका

त्रिताल मात्रा ८

मध्यलय. माध्यम०

स्थायी

सा	५	रे	म		प	प	नि	ध		ध	म	प	५		ग	ग	रे	सा	
१					३					+					७				

सा	५	नि	सा		प	ध	म	प		रे	म	प	प		ग	५	रे	सा	
१					३					+					७				

अंतरे

प	५	प	प		नि	नि	सा	५		सा	५	सा	सा		नि	रे	सा	५	
१					३					+					७				

ध	ग	रे	सा		नि	नि	ध	ध	प	५		प	ध	नि	सा		प	ध	म	प	
१					३					+					७						

सा	५	नि	ध		प	५	प	प		म	प	ध	प		ग	ग	रे	सा	
१					३					+					७				

लक्षणीत

श्यामे ज्वनपुरी राग गाये,
 दिननो द्वितीय प्रहर भलकाये...श्यामे
 सा-प वादी-संवादी स्थायी,
 ग-म-व-नि सूरौ कोमल राप्पी,
 आरोहे गांधार न दर्शाव्यो...श्यामे

त्रिताल मात्रा ८

मध्यस्थ. माध्यम०

स्थायी

नि	नि	म	
सा ऽ सारे म प	ध् ऽ प प	प ध् म प ग् ऽ	रे सा रे ऽ सा
७	१	३	+
श्या . भ . . .	शु . व न	पु . री . रा .	ग . गा . यो

म			म
रे म प ऽ	प प ध् म	प ध् नि सा ध् प	ग् ऽ रे सा
७	१	३	+
दि न नो .	द्वि ती य भ्र	ह . र . भ ल	का . यो .

अंतरी

म	नि		
म म प ऽ	ध् ऽ ध् नि	सा ऽ सा ऽ	रे नि सा ऽ
७	१	३	+
सा प वा .	दी . सं .	वा . दी .	स्था . पी .

नि	नि	नि	नि
ध् ध् ध् ध्	सा ऽ सा ऽ	सा रे ग् रे सा	नि सा ध् प
७	१	३	+
ग म ध नि	सू . रो .	का . . भ ल	रा . भी .

		म	
प ग् रे सा	सा ऽ नि सा रे सा	ध् प प ध् म प	ग् ऽ रे सा
७	१	३	+
आ . रो .	हे . गां . . .	धा र न . ह र	शा . यो .

१३४

गीत

कृपानुं ओक किरणु यायुं,
 ते कंटाणी काने काढयुं पाछुं?...कृपानुं
 पावनतीर्थने त्यञ्ज, द्याणु !
 पातक भारां कथां न्छ पप्पाणुं ?
 तुं सभ सभर्थ न कोर्छि लाणुं...कृपानुं

त्रिताल मात्रा ८

मध्यम. माध्यम०

दथायी

प	नि	ब	प		ब	ब	प	म	प	ग		सा	रे	म	म		प	५	प	५	
३				+																	
कृ	पा				नुं					ओ	क	कि	र	णु			या	यु			

म	रे	म	प	५		प	ब	नि	सा	नि	सा		ब	म	प	ब		ग	ग	रे	सा	॥
तं	कं				टा	णी			का	ने			का	ढ	युं		पा	छं				

अंतरे

प	म	५	प	प		ब	५	ब	ब		नि	सा	५	सा		रे	नि	सा	५	
पा	न				ती	र्थ	ने				त्य	ञ	६			या	णु			

नि	ब	५	ब	नि		सा	५	सा	५		सा	रे	ग	रे	सा		नि	सा	रे	सा	ब	प	
पा	त	क			भा	रां					कथां	न	छ	प		पा				णुं			

प ग् रे सा तुं ३	निःसा रे ग् रे सा निःसा स ३ म ३ र्थ ३ न ३ +	रे रे सा निः प म प ७	म ग् ५ रे सा १
---------------------	---	-------------------------	----------------------

गीत

हुं अवगुणनी भाषु, गुरुगु गुणनिधान,
 हुं पाभर-अज्ञान, ओ समर्थ-सुख...हुं
 करुं गुरुं गुणगान, धरुं यरखानुं ध्यान,
 यायुं ओक परित्राणु, करी अर्पणु मन-प्राण...हुं

अपताल मात्रा १०

विलम्बितक्षय. माध्यम—

द्वितीय

सा हुं १	सा अ ३	रे म प व गु लु ३	सा नी +	नि ५ ८	५ ८	५ ८	५ ८
प गु १	५ ३	म प प गु गु लु ३	म ग् नि +	५ ८	५ ८	५ ८	५ ८
रे हुं १	५ ३	सा सा रे पा म र ३	नि अ +	सा ५ ८	५ ८	५ ८	५ ८

१३६

१ सा ५ रे ग सा
 ओ ५ ङ ८ ण
 १

અંતરે

म प नि नि नि सा सा रे नि सा ।
उ उ ष् ष् ण् शु ण् गा न ।
१ ३ ३ ३ + ५ ५ ५ ५ ।

नि०
ध्
ध
१

नि०
ध्
धु
३

सा
य
३

सा
र
२

सा
लो
४

सा
तुं
+

रे
.

सा
ध्या
६

ध्
.

प
न

१ ग् २ रे ३ सा ४ सा ५ रि ६ नि ७ घ् ८ प ९ थि १० त्रि ११ ण् १२

म प | सा ध् प | ग् ग् | रे ऽ सा ||
५ री | अ यं लु | भ न | आ . लु ||
१ उ + /

ଅନିତ

હરિચરણે ચિત્ત જોડ્યું, માયાથી મુખ મોડ્યું,
અતિ ચિત્તન કરી જોયું — ભૂત જીવન વ્યર્થ જોયું...હરિ
પુણ્યથી પાતક ઘેાયું ત્યારે મોહનમાં મન મોહ્યું,
મણિ કૃપા પર બધું છોડ્યું ત્યારે પરમ સુખ જોયું...હરિ

१३७

अेकताल मात्रा ६

मध्यलय. माध्यम०

स्थायी

व्	म	प	व्	सा	रे	नि	सा	नि	व्	प	व्	म	प
६	रि	२	२	६	.	३	३	३	३	३	३	३	३
१	+			३	+			५		६			

म	ग	५	रे	ग	सारे	प	५	ग	ग	रे	५	सा	५
भा	.	३	३	३	३	३	.	३	३	३	.	३	.
१	+					३	+			५		६	

सा	रे	म	प	व्	प	रे	रे	नि	सा	व्	प
३	३	३	.	३	३	३	३	३	३	३	.
१	+			३	+			५		६	

प	व्	सा	व्	५	प	व्	ग	५	रे	सा	रे	५	सा
३	३	३	३	.	३	३	३	३	३	३	३	३	३
१	+					३	+			५		६	

अंतरे

प	म	५	प	प	व्	५	नि	नि	सा	५	सा	५
पु	.	३	३	३	३	.	३	३	३	.	३	.
१	+				३	+			५		६	

ध्	ध्	सा	सा	सा	रे	ग	रे	सा	रे	नि	ध्	प
१		१		१	२	३	४	५	६	७	८	९
१		१		१	२	३	४	५	६	७	८	९

प	ग	रे	सा	रे	सा	नि	सा	रे	सा	ध्	म	प	५
१		१		१		१		१		१		१	
१		१		१		१		१		१		१	

नि	ध्	प	ध्	म	प	ध्	प	ग	५	रे	सा		
१		१		१		१		१		१		१	
१		१		१		१		१		१		१	

तानमंडल

स्थायीनां आवापतान

६	रि	२	२	६	०	१	२	३	४	५	६	७	८	९
१		१		१		१		१		१		१		१
१		१		१		१		१		१		१		१

६	रि	२	२	६	०	१	२	३	४	५	६	७	८	९
१		१		१		१		१		१		१		१
१		१		१		१		१		१		१		१

६	रि	२	२	६	०	१	२	३	४	५	६	७	८	९
१		१		१		१		१		१		१		१
१		१		१		१		१		१		१		१

६	रि	२	२	६	०	१	२	३	४	५	६	७	८	९
१		१		१		१		१		१		१		१
१		१		१		१		१		१		१		१

६ रि | २ २ | छे . | सा^१नि^१ ध^१ प^१ | नि^१ ध^१ प^१ म^१ | ग^१ रे सा^१ ३ |

६ रि | २ २ | छे . | रे^१ रे^१ सा^१ नि^१ | ध^१ प^१ नि^१ नि^१ | ध^१ प^१ म^१ प^१ |

६ रि | २ २ | छे . | रे^१ ग^१ रे^१ सा^१ | नि^१ ध^१ प^१ म^१ | प^१ नि^१ ध^१ प^१ |

६ रि | २ २ | छे . | सा^१ ३ | रे^१ सा^१ ध^१ ध^१ प^१ |

म प ध नि^१ | सा^१ रे^१ ग^१ रे^१ | सा^१ नि^१ ध^१ प^१ | म प ध प^१ | नि^१ नि^१ ध^१ प^१ | म ग^१ रे सा^१ |

म ग^१ रे सा^१ | सा^१ रे^१ म प^१ | नि^१ नि^१ ध^१ प^१ | प^१ नि^१ सा^१ रे^१ | ग^१ रे^१ सा^१ नि^१ | ध^१ प^१ म प^१ |

अंतराणां आक्षेपतान

पु . | ६थ थी | म ग^१ रे सा^१ | नि^१ सा^१ रे म^१ | प^१ नि^१ सा^१ रे^१ | सा^१ नि^१ ध^१ प^१ |

पु . | ६थ थी | ग^१ रे^१ सा^१ रे^१ | ग^१ रे^१ सा^१ नि^१ | ध^१ प^१ म प^१ | ध^१ नि^१ सा^१ ३ |

पु . | एय थी | पा . | प नि सा रे | ग् रे सा नि | ध् प म प |

पु . | एय थी | पा . | म प नि सा | रे रे सा नि | ध् प म प |

पु . | एय थी | पा . | नि सा रे | ग् रे सा नि | ध् प ध् नि सा |

पु . | एय थी | पा . | ध् म प | ग् ॐ ॐ | रे सा ॐ ॐ |

पु . | एय थी | पा . | सा ॐ ॐ | रे नि सा | ध् प ॐ ॐ |

पु . | एय थी | पा . | प ॐ ॐ | नि ध् प ॐ ॐ |

नीयेनी भे ताने। पूरी कडी गाछने गापी.

नि सा नि सा | रे ग् रे सा | नि सा रे रे | सा नि ध् प | म ग् रे सा | सा रे म प |

१ + ३ + ५ ६

नि सा रे रे | सा नि ध् प | म ग् रे सा | नि सा रे म | प नि सा | रे ग् ॐ ॐ |

१ + ३ + ५ ६

ભૈરવી રાગ

શાસ્ત્રાધાર

આભાંત્યસ્યાં રિગમધનયઃ કોમલા મોઽન્નવાદી ।
 સઃ સંવાદી ક્વચિદપિ ધગી વાદિસંવાદિનો ચ ॥
 પ્રાતર્ગૈયા સુરુચિરતરા સ્વૈરિણી સર્વગમ્યા ॥
 સંપૂર્ણા સા જનયતિ સુખં ભૈરવી રાગનીયમ્ ॥

રાગકલ્પદ્રુમાંકુરે ।

ભૈરવી રાગિણી સંપૂર્ણ છે. એમાં ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, ધૈવત અને નિષાદ — આ પાંચે સ્વરો ક્રોમળ લાગે છે. મધ્યમ સ્વર વાદી છે, ૫૩૪ સંવાદી છે. ક્રોઈ ક્રોઈ ધૈવતસ્વરને વાદી અને ગાંધાર સ્વરને સંવાદી માને છે. જે પ્રાતઃકાલે ગવાય છે અને અતિ મધુર છે, જેના આરોહ-અવરોહમાં નિરંકુશ વિહાર કરી શકાય છે, જે સર્વને સુલભ છે — સુખદાયિની છે.

યત્ર મધ્યઃ સ્વરો વાદી સંવાદી ષડ્જ ફરિતઃ ।

સ્વૈરિણી ગીયતે પ્રાતર્ભૈરવી સર્વકોમલા ॥

રાગચન્દ્રિકાયામ્ ।

જેમાં મધ્યમસ્વર વાદી અને ૫૩૪ સંવાદી છે, સર્વ સ્વરો ક્રોમળ છે, સ્વચ્છંદે વિહાર કરી શકાય એવી ભૈરવી પ્રાતઃકાલે ગવાય છે.

નિસૌ ગમૌ પથૌ નિશ્ચ સનિઘપા મગૌ રિસૌ ।

સંપૂર્ણા ભૈરવી પ્રોક્તા ધૈવતાંશા પ્રભાતગા ।

અભિનવરાગમંજર્યામ્ ।

નિંસા, ગમપન્નિસા, નિષ્પમગ્રેસા — આ ભૈરવીને સંપૂર્ણ કહેલી છે, જેમાં ધૈવત વાદી છે અને જે પ્રાતઃકાલે ગવાય છે.

રૂપરેખા

(અનુષ્ટુપ)

સંપૂર્ણ ભૈરવી રાગ 'ધ-ગ' અંશ-ઉપાંશ છે,
સર્વ ક્રામલ છે સૂરો, પ્રાતર્ગેય ગણાય છે.

ભૈરવી રાગ ભૈરવી થાટ — સા રે ગ મ પ ધ નિ સા માંથી જન્મેલો છે. આશ્રય રાગ છે. એ સુપ્રસિદ્ધ અને સર્વપ્રિય છે. ચંચલ પ્રકૃતિનો રાગ હોવાથી એમાં ખ્યાલ અતિ અલ્પ પ્રમાણમાં હોય છે. નાના ખ્યાલ, તરાના, ગઝલ, હુમરી, ટપ્પા ઇત્યાદિ અધિક પ્રમાણમાં ગવાય છે. પ્રાયઃ ભૈરવી જલસાના અંતમાં ગવાય છે. એના પછી કોઈ પણ રાગ ગવાવો ન જોઈએ એવો સુઝ ગાયકોનો મત છે.

ભૈરવી રાગમાં ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, ધૈવત અને નિષાદ — આ સ્વરો ક્રામળ લાગે છે, પડ્મ તો પ્રત્યેક રાગમાં હોય જ. શેષ રહેલો પંચમ સ્વર પણ લાગે છે. આમ એના આરોહમાં સાત અને અવરોહમાં સાત સ્વરો લાગતા હોવાથી એની જાતિ સંપૂર્ણ-સંપૂર્ણ છે. આધુનિક કાલમાં તો ગાયકો આ રાગમાં બારે-બાર સ્વરોનો ઉપયોગ કરે છે. જો કે એનાથી રંજકતા તો વધે છે જ એમાં શંકા નથી છતાં એક વર્ગ આમ ન થવું જોઈએ, રાગના સ્વરૂપને હાનિ થાય છે એવું માને છે. ત્યારે બીજો વર્ગ રંજકતાનું લક્ષ રાખી તેમ કરવામાં કાંઈ દોષ નથી એવું કહે છે. હા, આ રાગના આરોહમાં અનેક વખત તીવ્ર ઋષભનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. અને એ પ્રયોગ ક્ષમ્ય છે, કારણ કે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તીવ્ર ઋષભનો નિર્દેશ કરેલો જણાય છે. કર્ણાટકી સંગીતમાં પણ આ પ્રકારના પ્રયોગને સત્કાર્યો છે. તથાપિ આ સ્વર રાગના નિયમિત સ્વરોમાંનો નથી. એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. આનો વાદી સ્વર ધૈવત છે સંવાદી સ્વર ગાંધાર છે. કોઈ કોઈ વાદી મધ્યમ અને સંવાદી

પડ્જ માને છે. અને મતોનાં ગીતો પ્રચારમાં સંભળાય છે. રાગનો વાદી સ્વર ઉત્તરાંગમાં હોવાથી ભૈરવી રાગને ઉત્તરરાગમાં ગણી શકાય. એનો ગાનકાળ પ્રાતઃકાલ છે. કોઈ કોઈ એને સાર્વકાલિક પણ માને છે. આ રાગની વિશેષતા દર્શાવનારા સ્વરો પડ્જ, ગાંધાર અને ધૈવત છે. સમપ્રાકૃતિક રાગ વિલાસખાંની તોડી છે.

*

*

*

આરોહ :- સા રે ગ્ મ પ ધ્ નિં સા ।

અવરોહ :- સા નિં ધ્ પ મ ગ્ રે સા ।

પકડ :- ગ્, સારેસા, ધ્નિંસા ।

રાગ વિસ્તાર

(૧) સા, ધ્, નિંસા, ધ્નિંસારેનિંસા, ધ્, નિં, સા ।

(૨) સા, ધ્, નિંસા, ગ્, રેગ્, સારેસા, ધ્, નિંસા, રેસા, ગ્ગરેસા,
રે નિં
નિંસાગ્, રેગ્, સારેનિંસા, ધ્, નિંસા ।

(૩) સા, ધ્, નિંધ્, સા, નિંસાગ્મપ, ગ્મપ, ગ્, સાગ્મપ, મગ્રેસા,
ધ્નિંસારેસા ।

- (४) साध्पध्मपग्म, निध्, सा, रेग्मग्रेसा, ध्निंसारेनिंसा, निंसा
ग्ग्रेसा, निंसाग्मपग्, मग्ग्रेसा, निंसाग्मपध्मपग्, मग्ग्रेसा,
निंसाग्मध्, प, निध्प, ध्पध्पमग्ग्रेसा ।

- (५) सा, निंसाग्, मग्, पमग्, ध्पमग्, निनिध्पध्पमग्, ग्मपध्प,
ध्, मध्, निंसा, ध्निंसा, ध्ध्सा, ध्निंसारे, रे, रेसांनिध्सा,
सान्निध्निंसा, ध्निंसान्निध्प, निध्प, ध्पम, पमग्, मग्ग्रे, ग्रेसा,
सान्निग्मध्निंसा, ध्मरेनिंसा ।

अंतरे

- (६) नि
ध्, मध्, निंसा, रेसा, पध्निंसारेग्, रेग्, मग्ग्रेसा, ग्, रेसा,
नि
ध्निंसा, निंसा, ध्, साध्, प, सा, ध्, ध्पमपग्, ग्ग्रेसा,
निंसाग्मपध्निंसा, ध्ध्सा ।

- (७) नि
ध्म ध्, निंसा, रेरेसान्निंसा, ग्रेसा, निंसारेसा, ध्निंसा, साग्-
मपग्, रेसा, सान्निध्निध्पध्पमग्ग्रेसा, निंसाग्मपध्निंसा ।

स्वरमालिका

त्रिताल मात्रा ८

मध्यलय. माध्यम०

स्थायी

सा	निं	सा	ग्	म		न्	५	प	५		न्	५	प	५		ग्	ग्	रे	सा	
७						१					३					+				

न्	५	निं	सा	रे		सा	५	ग्	५		म	प	५	प		म	ग्	रे	सा	
७						१					३					+				

अंतरा

५	म	५	न्		सा	५	रे	सा		५	न्	सा	५		सा	ग्	रे	सा	
७					१					३					+				

सा	ग्	म	प		ग्	५	रे	सा		सा	न्	५	न्		५	प	५	प	
७					१					३					+				

म	ग्	रे	सा		प	५	प	५		प	५	५	प		म	ग्	रे	सा	
७					१					३					+				

गीत

आन सहु गाओ लैरवी रागिणी
 प्रातः सभये करी मृदुल रि-ग-म-ध-नि...आन
 ध ग वा दी - सं वा दि नी,
 ल कित रस शृं गा र वा हि नी,
 सुभदायिनी शिवलाभिनी. आन

त्रिताल मात्रा ८

मध्यलय. माध्यम०

द्वितीय

सा	नि		
नि सा ग म	ध्र ५ प ध्र नि सा	ध्र प ग म	मपमग रे सा
	ॐ ॐ ॐ ॐ		ॐ ॐ ॐ ॐ
आ ७ स ६	गा . . . ओ . . .	लै . . . र वी	रा . . . गिणी
७	१	३	+

प ५ प प	म प ग म	प नि ध्र प	म ग रे सा
आ . तः स	म ये क री	भृ दु ल रि-	ग-म-ध-नि
७	१	३	+

अंतरे

ध्र ध्र ध्र ५	ध्र म ध्र नि	सा ५ सा ५	निसारे सा ५
ध ग वा .	दी . सं .	वा . द्वि .	. . . नी .
७	१	३	+

सा सा	नि ५ नि ५	सा सा सा सा	नि सा ग रे सा	नि ध्र प ५
ल . क्ति .	र स शं .	गा . . . र वा	. द्वि नी .	
७	१	३	+	

प नि ध्र प	म प ग म	सागमपमपमग	सा रे नि सा
सु ५ द्वा .	यि . नी .	शि . . . व . . .	ला . भि नी
७	१	३	+

१४७

गीत

आव्या हो धनश्याम, सजनी!

शुं कहुं! धन्यपणनी कथनी...आव्या

आरुवदन ने काया नभणी —

न्याणी, न रही शुद्ध तन-भननी...आव्या

त्रिताल मात्रा ८

मध्यलय. माध्यम०

स्थायी

			सा ग्	
			आ व्या	
रे सा धं नि	सा ऽ सा सा ग्	म प ध प	ग् म ग् म	
हो . ध न	श्या . भ स ज	नी . . .	. . शुं .	
७	१	३	+	

नि				
ध ऽ नि ऽ	सा नि सारे सानि	ध प म प म ग्	रे सा सा ग्	
क . हुं .	ध न्य प . ण .	नी . क . थ .	नी . आ व्या	
७	१	३	+	

अंतरे

ध म ध नि	सा रे सा ऽ	सा रे ग् रे सा	नि सा रे सा ध प	
आ . रु व	द न ने .	का . . या .	न . भ . णी .	
७	१	३	+	

प प प ध	म प ग् म	म प म ग् रे रे	सा ऽ सा ग्	
न्या णी न र	ही . शु द्ध	त . न . भ न	नी . आ व्या	
७	१	३	+	

૧૪૮

ગીત

સખલનું સહુ કોઈ સાથી,
 નિર્બલનો એક રામ...સખલ
 સહુનો સાથી સંકટવાસી,
 રામસાથીનું સુખે ધામ...સખલ

તાલ દાદરે। માત્રા. ૬

વિલંબિતલય. માધ્યમ —

સ્થાચી

સા	પ	પ		પ	ડ	ડ		પ	ધ્	નિ	સા	ધ્		પ	ગ્	મ	
સ	ખ	લ		નું	.	.		સ	.	હુ	.	કો		ધ્	સા	થી	
૧				+				૧						+			

સા	ગ્	ગ્		મ	પ	મ		ગ્	પ	મ		રે	ડ	સા	
નિ	.	ધ્		લ	નો	.		એ	.	ક		રા	.	મ	
૧				+				૧				+			

અંતરે

ધ્	ધ્	મ		ધ્	ડ	નિ		સા	સા	સા		રે	નિ	સા	
સ	હુ	નો		સા	.	થી		સં	ક	ટ		વા	.	સી	
૧				+				૧				+			

સા	ડ	નિ		સા	ડ	સા		ધ્	નિ	સા	નિ	ધ્		પ	ગ્	મ	
રા	.	મ		સા	.	થી		નું	.	.	.	સુ		ખે	ધા	મ	
૧				+				૧						+			

૧૪૯

ગીત

જગો ! જગો ! નન્દનન્દન નાથ નટવર નિરંજન,
 નયનો ખોલો, મુખથી બોલો, કરોને હાસ્ય મધુ-મંગલ...જગો
 ઊભી ગાયો પ્યારી પ્યારી ઊભા ગોપ આવી આવી,
 કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ ! ભાખી જુએ ઘરમાં ઝાંખી ઝાંખી...જગો

તાલ દાદરો માત્રા ૬

વિલંબિતલય. માધ્યમ —

સ્થાપી

પ	પ	મ	પ		ધ્	પ	મ		પ	ધ્	નિં	સા	ધ્		પ	ગ્	મ		
		○	○								○	○	○	○					
જા	ગો	જા	.		.	ગો	.		ન	.	.	.	ન્દ		ન	ન્દ	ન		
૧					+				૧						+				

ગ્					ગ્				મ					ગ્				
રે	ડ	સા			સા	ગ્	મ		પ	ગ્	મ			રે	નિં	સા		
ના	.	થ			ન	ટ	વ		ર	નિ	ડ			રે	જ	ન		
૧					+				૧					+				

પ	ધ્	પ		પ	ગ્	મ		ગ્	પ	મ		ગ્	રે	સા	
ન	ય	નો		ખો	.	લો		મુ	ખ	થી		ખો	.	લો	
૧				+				૧				+			

ગ્	સા	ગ્	મ		મ	ડ	મ		ગ્	પ	મ		ગ્	રે	સા	
	○	○														
ક	રો	.	ને		હા	.	સ્થ		મ	ધુ	મં		.	ગ	લ	
૧					+				૧				+			

१५०

अंतरा

नि ध् ५ म	नि ध् ५ नि	नि सा ५ नि सा	ग रे सा
७ . भी	गा . यो	ध्या . री .	. ध्या री
१	+	१	+
सा नि ५ नि	सा ५ सा	नि सा रे सा	नि ध् प
७ . ला	गो . प	आ . . वी	आ . वी
१	+	१	+
प ध् प	म ग् प	म प म ग् सा	रे नि सा
६ . ष्यु	६ . ष्यु	६ . . . ष्यु	ला . भी
१	+	१	+
सा रे म नि सा ग्	प नि सा म ध् नि	नि सा ध् म	म रे नि सा
७ . ओ	. ध् र	भां अं भी	अं . भी
१	+	१	+

तानभंडल

द्वितीयानां आदापतान

न गो न .	. गो .	ग म प ध् प म ० ० ० ० ० ०	ग रे सा नि सा ० ० ० ० -
		न . . . न्द .	न . न्द . न
न गो न .	. गो .	ग म ध् नि सा रे ० ० ० ० ० ०	सा नि ध् प ग् म ० ० ० ० ० ०
		न . . . न्द .	न . न्द . न .

१५२

न . . . ण	न ण न	निं सा ग् म प ध्	प म ग् रे सा
		० ० ० ० ० ०	० ० ० ० -
न . . . ण	न ण न	निं सा ग् म प ध्	निं सा निं ध् प म
		० ० ० ० ० ०	० ० ० ० ० ०
न . . . ण	न ण न	सा ग् रे सा निं सा	ध् निं सा रे सा
		० ० ० ० ० ०	० ० ० ० -
न . . . ण	न ण न	सा ग् म प ग् म	प म ग् रे सा
		० ० ० ० ० ०	० ० ० ० -
न . . . ण	न ण न	ग् रे सा	ध् निं सा
		- - -	- - -
न . . . ण	न ण न	सा ऽ ऽ	रे निं सा
		- - -	- - -

नीचेनी भे तानो पूरी कडी गाछने गावी.

निं सा ग् म प ध्	निं सा ग् ग् रे सा	निं ध् प म ग् रे	सा रे निं सा
० ० ० ० ० ०	० ० ० ० ० ०	० ० ० ० ० ०	- ० ० -
१	+	१	+
सा निं ध् निं सा	निं ध् प ध् निं	ध् प म प ध्	प म ग् म प
० ० ० ० -	० ० ० ० -	० ० ० ० -	० ० ० ० -
१	+	१	+

अंतरानां आक्षेपतान

		ध् निं सा रे ग्	रे सा ध् निं सा
		० ० ० ० -	० ० ० ० -
७ . श्री	गा . यो	ध्या . . . री	ध्या . . . री

ॐ . श्री	गा . यो	सा रे सा नि ध प ० ० ० ० ० ०	ग म ध नि सा ० ० ० ० -
ध्या . री .	ध्या री	सा नि ध प म ग ० ० ० ० ० ०	रे सा नि सा ग म ० ० ० ० ० ०
ध्या . री .	ध्या री	सा रे ग म प ध ० ० ० ० ० ०	नि सा ध नि सा ० ० ० ० -
ध्या . री .	ध्या री	ग ग रे सा नि ध ० ० ० ० ० ०	प म ग रे सा ० ० ० ० -
ध्या . री .	ध्या री	सा - - -	ध नि सा - ० ० -
ध्या . री .	ध्या री	रे ध नि सा - - ० ०	ध नि सा ध ० ० - -
ध्या . री .	ध्या री	ग म ध नि सा ० ० ० ० -	नि सा ध नि सा ० ० ० ० -

नीचेनी ये तानो पूरी छडी गाईने गावी.

नि सा ग म प प ० ० ० ० ० ०	म ग रे सा नि ध ० ० ० ० ० ०	प म ग रे सा ० ० ० ० -	सा ग म प ध प ० ० ० ० ० ०
१	+	१	+
सा रे सा नि सा नि ० ० ० ० ० ०	ध नि ध प ध प ० ० ० ० ० ०	म प म ग म ग ० ० ० ० ० ०	रे ग रे सा रे सा ० ० ० ० ० ०
१	+	१	+

